

GÁNGÓ GÁBOR

Eötvös József *Uralkodó eszméinek* tudományos kutatási programja

„Frustra magnum exspectatur augmentum in scientiis ex superinductione et insitione novorum super vetera, sed instauratio facienda est ab imis fundamentis”: Eötvös József *A 19. század uralkodó eszméinek befolyása az államra* című, nagy politikaelméleti művének Bacontól vett mottója (*Novum Organum* I., XXXI. Aforizma) az első kötet címlapján nem a könyv politikai témájára vagy irányára utal. Sokkal általánosabb célokat jelöl ki, az ismeretgyarapítás régi, hiábavaló módszereinek elvetését és a tudomány új alapokra helyezését szorgalmazva. Eötvös átfogó politikafilozófiai, illetve konkrét politikai programja ugyanis egy harmadik, a szakirodalom által mindmáig a legkevésbé vizsgált aspektussal, a tudományos programmal egészül ki munkájában, sőt, amint azt a mottó is láttatni engedi, logikai értelemben meg is előzi és meg is alapozza azokat.

Az *Uralkodó eszmék*ben foglalt politikai tanítás természetesen vizsgálható a tudományos vonatkozások nélkül is: ám éppen a korábbi kutatások nyitva hagyott kérdései ösztönözhetnek bennünket arra, hogy elvégezzük az eötvösi tudományos kutatási program rekonstrukcióját, előfeltételül annak, hogy a politikai tanítást a tudományos célkitűzésekkel szoros összefüggésben közelítsük meg. Eötvös centralista barátjának és munkatársának, Csengery Antalnak tanúsága szerint Eötvös az *Uralkodó eszmék* első kötetének átadásakor a mű tudományos műfaját és aspirációját emelte ki. „Munkáját (politico-filozófiai)” – írja Csengery apjának, „melynek célja: történeti alapon tovább fejleszteni a politicát – átadást kéziratban olvasás végett”.¹ A tudományos program vizsgálata ezért két szempontból is indokolt. Egyfelől Eötvös szándéka szerint hozzá akart járulni korának tudományos és filozófiai vitáihoz is, másfelől mindmáig hiányzik annak értékelése, miféle okok állnak annak hátterében, hogy e törekvése – előlegezzük meg a tanulságot – sikertelennek bizonyult.

Az *Uralkodó eszmék* korabeli magyarországi recepciója nemcsak a párbeszéd és a kritika miatt lett volna jelentős, hanem a szembesülés miatt is a 19. század közepének tudományos és filozófiai irányzataival, mégpedig nem fordításokon, recenziókon, hanem egy eleven, működő, hazai szerző által kidolgozott és hazai problémákra is reflektáló elméleten keresztül. Ez a leglényegesebb tudományos potenciálja, érdeme az *Uralkodó eszmék*nek, amelyhez képest a konkrét argumentumok súlya és érvényessége másodlagos.

---

¹ Csengery Antal – id. Csengery Antalhoz, Pest, 1850. december 26. In: *Csengery Antal hátrahagyott iratai és feljegyzései*. Bevezető tanulmány Br. Wlassics Gyula, közzétette Dr. Csengery Lőránt. (Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris. Hivatalos iratok és levelek. Kiadja a Magyar Történelmi Társulat.) Budapest, 1928. 428., idézi: Oltványi Ambrus: *A sajtó alá rendező utószava*. In: Eötvös József: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra I–II*. Előszó Sötér István, szöveggondozás, utószó, jegyzetek Oltványi Ambrus. (Eötvös József művei. Szerkesztőbizottság Fenyő István, Illés Endre, Pándi Pál, Sötér István, Wéber Antal.) Budapest, 1981. II. 595.

Másfelől a korban Eötvösnél, éppúgy mint kortársainál, a tudományos törekvések egybefonódtak a konkrét politikai programjavaslat vagy doktrína kidolgozásával. Guizot kormányát „írásai és ténykedése”² összefonódva jellemezték, s a guizot-izmus lényege éppen elmélet és kormányzat elválaszthatatlan összekapcsolása volt:³ számára 1848 nemcsak politikai, hanem intellektuális értelemben is a bukást hozta el.⁴ A példázatot megfordítva megkockáztathatjuk a feltevést, hogy Eötvös számára a tudományos siker azt jelentette volna, hogy bizonyos értelemben intellektuálisan „megmentette” 1848 törekvéseit.

Az *Uralkodó eszmék*hez elsődleges tudományos vezérfonalul szolgáló természettudományos program két ága, az induktív tudásbővítés és a mechanikai világkép a jelenkor szemlélete számára már nem függ össze. Általánosan elfogadott, hogy a newtoni világkép kialakulásához az út az intuícióhoz, a hipotézishez és a természet modellszerű idealizálásához való visszatérésen keresztül vezetett. Az *Uralkodó eszmék* írásának korában azonban a tudomány újkori megújulása (még éppen) egységes problémahagyomány színében tűnt fel.

„A társadalomtudományoknak még alighanem várniuk kell egy Galileire”⁵ – Karl R. Poppernek ez az egy évszázaddal Eötvös műve után leírt mondata mutatja, milyen hosszú pályát futott be a társadalomtudományok relatív hátramaradottságáról és a természettudományokhoz való felzárkóztatásának szükségességéről szóló gondolat.

E fordultnak a kor felfogása szerint a fizika és a természettudományok 16–17. századi átalakulásának mintájára kellett volna végbemennie. Mill szerint a történelem, habár Newtonját még nem kapta meg, Keplere már van – Guizot személyében.⁶ Ugyanő Tocqueville-recenziójában azt latolgatta, hogy *Az amerikai demokrácia* mennyiben tekinthető „a baconi és newtoni módszer társadalomra és kormányzatra való alkalmazásának”.⁷ John Stuart Mill *Az amerikai demokráciáról* írott recenzijában ugyanis a politikafilozófiai elemzésektől elválaszthatatlannak, azokkal egyenrangúnak tartja a módszertani újítást és tudatos-ságot. Amint írja, Tocqueville fő érdeme nem a konklúziókban, hanem a hozzájuk vezető útban rejlik. Természettudományos módszereket alkalmazott analitikusan, és a demokráciát nem metafizikai absztrakcióként, hanem természeti jelenségként tárgyalja. Ennek következménye, hogy eredményei nemcsak nagy tanulságok Franciaország és más országok számára, hanem egyben az emberiség természeti törvényei is. E dedukció és induktió összekapcsolásából álló módszer az egyetlen lehetséges módszerrel váltja fel a baconi–newtoni módszert. Ezért lehetséges, hogy Tocqueville a demokráciát nem végzettszerű jelenségnek láttatja, amelynek következményei elháríthatatlanok. A demokrácia nem kormányforma, hanem a feltételek egyenlősége. Ez lehet egyenlő szolgaság vagy egyenlő szabadság: Franciaországot e kettő közül az utóbbi, az egyenlő szolgaság fenyegeti.⁸

² Rosanvallon, Pierre: *Le moment Guizot*. Paris, 1985. 28.

³ Rosanvallon: *Le moment Guizot*, 266.; Pierre Manent szerint viszont ambivalens történelemfilozófia és politika viszonya Guizot-nál. Manent, Pierre: *A liberális gondolat története*. Pécs, 1994. 125.

⁴ Rosanvallon: *Le moment Guizot*, 28.

⁵ Popper, Karl R.: *A historicizmus nyomorúsága*. Előszó Kelemen János. (Hermész könyvek. Sorozatszerkesztő E. Bártfai László.) Budapest, 1989. 29. (Ford. Kelemen Tamás)

⁶ Mill, John Stuart: *Michelet's History of France*. In: Mill, John Stuart: *Essays on French History and Historians*. Ed. John M. Robson, intr. John C. Cairns. (Collected Works of John Stuart Mill, Ed. J. M. Robson, Vol XX.) Toronto, 1985. 228., idézi: Cairns, John C.: *Introduction*. In: Mill, *Essays on French History and Historians*, LXXII.

⁷ Mill, John Stuart: *M. de Tocqueville on Democracy in America* (Edinburgh Review, October 1840). In: Mill, John Stuart: *Dissertations and Discussions Political, Philosophical, and Historical*. Vols I–II. London, 1859. I. 5.

⁸ Mill: *M. de Tocqueville on Democracy in America*, 3–9.

Dilthey meg is jegyezte, hogy „Millnél különösen kivehető az indukció és dedukció szavak egyhangú és fárasztó ismétlődése, ami most az összes környező országból idehallatszik.”⁹ Comte szerint (aki a társadalomtudományok Galileijének tartotta magát¹⁰) ugyancsak Newton követőinek fáradságos munkájához mérhető a társadalom helyes elméletének kidolgozása.¹¹ A 19. század közepének utópikus gondolkodása a newtoni elvek alapján akarta megteremteni a társadalmi harmóniát.¹² Buckle megállapítása szerint a történettudomány művelői között „nincs senki, ki szellemileg egy Kepler, egy Newton s annyi sok mással vetekedhetnék”.¹³

Amint a 16–17. század nagyjainak mint emblemikus figuráknak a sűrű említése is mutatja, a társadalomtudományok felzárkóztatásának útját a 19. században a „pronaturalista” fordulatallal vélték lehetségesnek, előmozdítván „a fizika módszereinek alkalmazását a társadalomtudományokban”.¹⁴ A természettörténet nagy alakja, Cuvier (aki szintén a maga tudományának Newtonja után kiáltott¹⁵) Pascalt parafrázálva, a ‘science’ szót állítva a pascali ‘raison’ helyébe, mondotta, hogy „a tudomány és a megismerés végső kimenetele az, hogy végtelen dolog van, melyek meghaladják azokat”.¹⁶ Jellemzően: az ész határainak vizsgálata helyett a tudomány határainak kitágítása jelentette a kor nagy kihívását.

E vonulat talán legnevesebb képviselője John Stuart Mill, aki a társadalomtudományokhoz már az 1830-as évek elejétől kezdődően a kutatás módszertanán keresztül is közelített.¹⁷ Mill naturalizmusa (Quine) vagy pronaturalizmusa (Popper) azt jelenti, hogy szerinte egyedül a természettudományok kompetensek a jelenségek magyarázatában, azaz az emberi cselekedetek magyarázatához is a motívumok, szándékok oksági magyarázatán keresztül juthatunk el.¹⁸ A *Logika* VI. könyv I. fejezete 1. §-ának címe értelmében Mill azt vallotta, hogy „a társadalomtudományok hátramaradottsága csak a fizikai tudomány módszereinek rájuk való alkalmazásával orvosolható”.¹⁹ *Logikájának* egész VI. könyvében a természettudományos módszerek alkalmazásával akarta megújítani a társadalomtudományokat.

⁹ Dilthey, Wilhelm: *Bevezetés a szellemtudományokba*. Bevezető tanulmány Erdélyi Ágnes. Budapest, 1974. 231. (Ford. Erdélyi Ágnes)

¹⁰ Kolakowski, Leszek: *Die Philosophie des Positivismus*. München, 1977. 76.

¹¹ Comte, Auguste: *A társadalom újjászervezéséhez szükséges tudományos munkálatok terve*. In: Comte, Auguste: *A pozitív szellem. Két értekezés*. Utószó, jegyzetek Berényi Gábor. Budapest, 1979. 35–36.

¹² Keane, John: *Democracy and Civil Society*. London–New York, 1988. 52., 67., 22. sz. j.; Hivatkozása: Goodwin, Barbara: *Social Science and Utopia. Nineteenth-Century Models of Social Harmony*. Hassocks, 1978.

¹³ Idézi: Várkonyi Ágnes, R.: *A pozitívista történetnézet*. (Stúdium könyvek 67.) Budapest, 1970. 74.

¹⁴ Popper: *A historicizmus nyomorúsága*, 30.

¹⁵ Cuvier, Georg: *Die Erd-Umwälzungen*. Deutsch bearb. mit bemerkungen v. C. G. Giebel. Leipzig, 1851. 2–3.

¹⁶ Idézi: Derré, Jean-René: *Lamennais, ses amis et le mouvement des idées à l'époque romantique, 1824–1834*. (Bibliothèque française et romane. Publiée par le Centre de Philologie romane de la Faculté des Lettres de Strasbourg. Série C : Etudes littéraires III.) Paris, 1962. 625.

¹⁷ Gaulke, Jürgen: *John Stuart Mill*. Hamburg, 1996. 59.

¹⁸ Schumacher, Ralph: *John Stuart Mill*. (Reihe Campus. Einführungen. Bd 1079), Frankfurt–New York, 1994. 81.

¹⁹ Mill, John Stuart: *A System of Logic, Ratiocinative and Inductive. Being a Connected View of the Principles of Evidence and the Methods of Scientific Investigation, Books I–III*. Ed. J. M. Robson, intr. R. F. McRae. (Collected Works of John Stuart Mill. General Editor J. M. Robson. Vol VII.) Toronto–Buffalo–London, 1973. XVII.

Mill számára az ember; természet, még a „lélek” is,²⁰ és Comte nyomán szintén „társadalmi fizika”-ként értette meg a szellemtudományokat.²¹ Különbözőbb módszertani előmunkálatok nélkül ugyan, de Tocqueville az *Amerikai demokráciában* maga is erre az álláspontra helyezkedett, és hasonlóképpen természeti jelenséggént kívánta felfogni azt, amit látott. Tocqueville ugyanúgy tett analógiás előjelzéseket is (például az amerikai irodalom fejlődéséről).²² Több más kortársával (így Eötvössel) ellentétben viszont természeti determinizmus és szabad akarat konfliktusát Tocqueville nem vonta be vizsgálódási körébe.²³ Eötvös azonban nem ezt az utat választotta: ég és föld a különbség ugyanis az emberi világot a természettudomány illetékességi körébe utalni, mint Mill tette, illetve a természettudomány kutatási módszerét mint *ars inveniendi* átvinni az emberi társadalmak természettől elkülönült szférájára, mint Eötvös.

Ez az igénybejelentés közelítette Eötvös programját Francis Baconéhoz. Baconnek mint az új tudományfelfogás hírhözójának 19. századi utóéletével, Eötvösnek e hagyományban elfoglalt helyzetével és az *Uralkodó eszmék* Bacon-hivatkozásainak kritikai értékelésével másutt foglalkoztunk.²⁴ Az ott megfogalmazottak értelmében Eötvös minél inkább elmélyedt a kérdés szakirodalmában, annál inkább belátta az „*instauratio ab imis fundamentis*”, a baconi alapoktól való új építkezés kivihetlenségét a társadalomtudományokban. Szerényebb igénnyel az indukción mint valószínűen megbízható ismeretbővítő eljárás védelmezésére tett kísérletet. Ennek a kérdésnek a körüljárása viszont a jelen tanulmány tárgyát képezi.

Eötvös indukción-felfogása

Eötvös kiindulópontként annak a kérdésnek a vizsgálatát választja, vajon a történelem elégséges tényt nyújt-e a megbízható (*verlässlich*) indukciónhoz (I. 344.1–345.).²⁵ E megfogalmazást úgy értelmezhetjük, hogy Eötvös nem a tudományos bizonyosságra, hanem az előrejelzést lehetővé tevő valószínűsítésre való alkalmatlanság vádjával szemben védi meg a történeti indukción. Ez utóbbi aspektust a korabeli logika sem helyezte vizsgálódási körén kívülre: „[a]z inductív igazságoknak”, Mill szavaival, „van egy osztálya, a melyek bevallva sem egyetemesek; a melyekben nem az van állítva, hogy az állítmány mindig igaz az alanyról, de a mely ítéleteknek azért, mint általánosításoknak, mégis igen nagy az értékük”.²⁶

Kétségtelen, hogy több lesz a tévedés, de ezért, Eötvös szerint, nem kell lemondani a módszerről. Ennek alátámasztására felkínál egy tarthatatlan érvet: mivel az ember a természet része, ezért kevesebb evidenciánk áll rendelkezésre róla, mint a természet *egészéről*, de más élőlényekhez képest összehasonlíthatatlanul több – az emberről mint állam-

²⁰ Gaulke: *John Stuart Mill*, 62.

²¹ Gaulke: *John Stuart Mill*, 64.

²² Vossler, Otto: *Alexis de Tocqueville. Freiheit und Gleichheit*. (Das Abendland. Neue Folge 2. Forschungen zur Geschichte europäischen Geisteslebens. Hrsg. von Eckhard Heftrich und Wido Hempel.), Frankfurt/Main, 1973. 90–91.

²³ Vossler: *Alexis de Tocqueville*, 91.

²⁴ Gángó Gábor: *Eötvös és Bacon*. In: Horváth László–Laczkó Krisztina–Mayer Gyula–Takács László (szerk.): *Genesisia. Tanulmányok Bollók János emlékére*. Budapest, 2004. 519–531.

²⁵ Eötvös József: *Der Einfluß der herrschenden Ideen des 19. Jahrhunderts auf den Staat*. Erster-Zweiter Theil. Leipzig, 1854. A magyar nyelvű kiadásokra nem voltam tekintettel.

²⁶ Mill, János Stuart: *A deductiv és inductiv logika rendszere*. I–III. Budapest, 1877. II. 411. (Ford. Szász Béla)

alkotó lényről. Az érv legfőbb fogyatéka, hogy a közösségben élő ember nem természeti, hanem morális lény. Eötvös itt Henry Hallam ellen érvel, aki szerint Bacon módszere azért nem alkalmazható az államtudományokra, mert a természeti meghatározottságok nem relevánsak (I. 345.1.). Eötvös *ad hominem* ellenérve, mely szerint Hallam megállapítása igaz ugyan, de mivel minden organizmusra igaz, és ezért az eleven természet megfigyelésének általános nehézségét jelenti (I. 345.2.), egyszerűen nem állja meg a helyét.

A kutatás lehetőségei minden eleven organizmus esetében korlátozottak (I. 345.3.), de azért az indukció nem haszontalan: ha az egyes növény növekedését, hozamát pontosan nem tudjuk előrejelezni, a vetését igen (I. 346.1.). A nagyobb individuális eltérések ellenére is ugyanez a helyzet az emberekkel is. Ha egyes kiemelkedő történelmi személyiségek tettei nem jelezhetők is előre, a tendenciák a körülmények hasonlósága miatt megjósolhatók (I. 346.2.). Eötvös e tézisében két hagyomány ütközik: a történelemformáló személyiség (romantika) és a tudományos előrejelzés (pozitívizmus).

A legfőbb közkeletű ellenvetés az indukcióval szemben: a szabad akarat (I. 347.1.). Nem világos, hogy Eötvös kire gondol. A tézis az indukcióra és a tapasztalatra alapozott előrehaladásról az ismeretben általában magában foglalta azt az előfeltevést, hogy nincsen determinátalanság a természetben. Mill szerint „[a]z az igazság, hogy minden ténynek, a melynek kezdete volt, oka is van, épen odáig terjed, mint a meddig az emberi tapasztalás”.²⁷

Eötvös szerint (aki e fejtegetése során ingadozik az induktív érvelés és a tapasztalati ismeretelmélet terminusai, gondolatmenetének e lehetséges sarkpontjai között) nincs valódi ellentmondás szabad akarat és tapasztalati államtudomány között (I. 347.2–348.). Éppen a tapasztalat mutatja meg, mekkora jelentősége van a szabad akaratnak. A fejlődés útja nem jelezhető előre teljes bizonyossággal, de sok mindent világosabban láthatunk. Eötvös három érvet javasol ennek alátámasztására. Az első szociológiai jellegű, amely szerint vannak az államok fejlődését befolyásoló körülmények, amelyek a polgárok akaratától függetlenek (I. 348.1.). A második érv szociálpszichológiai természetű: az egyes ember akarata szabad, de a tömegek akarata jobban előrejelezhető (I. 348.2.). Amennyiben ezt a helyet úgy érthetjük, mint a vetés előrejelzésének példájával megvédett uniformitás-kritérium alkalmazásának esetét, akkor szemünkbe tűnnek az alkalmazás korlátai. Az ember a társadalomban egyfelől racionálisan nem ugyanazt tekinti az összesség, mint a maga érdekeinek, másfelől pedig lélektanilag is másként viselkedik a tömeg, mint sok ember egyenként.

A harmadik megfontolás egy helyeselhető tudományelméleti belátás, amelynek Mill is hangot adott Tocqueville-recenziójában²⁸, miszerint az előrejelzés befolyásolja a fűrkészett jövő kimenetelét. Ennek értelmében az államtudomány feladata nem a prófécia, hanem az iránymutatás a jó és a hasznos felé. Ha kedvezőtlen az előrejelzés, válasszunk másik utat (I. 348.3–349.). Az államtudomány az ókorban az erkölcsstudomány része volt, ám mára különvált az etika és a pozitív jogtudomány. Eötvösnek a morális törvények természetére vonatkozó végkövetkeztetése Kant formális érveit éppúgy figyelmen kívül hagyja, mint az erkölcsi innátizmus kritikusaik tapasztalati ellenérveit. Így jut arra a tarthatatlan konklúzióra, hogy a morál továbbra is a tapasztalaton nyugszik, mert az erkölcsi törvények minden helyen és időben érvényesek (I. 349.1.).

Az államtudomány eredményeinek tapasztalaton kell alapulniuk, és általánosan elismerten célszerűnek kell lenniük. A célszerűség vagy nyilvánvaló, vagy bizonyítani kell. Az ókorban és a középkorban az általánosan elismert alapelv a vallás volt (I. 349.2–350.4.). Az újabb alkotmányok célszerűségét tapasztalatilag kell igazolni, mert a nép előtt csak ennek

²⁷ Mill: *A deductiv és inductiv logika rendszere*, II. 7.

²⁸ Mill: *M. de Tocqueville on Democracy in America*, 62.

van bizonyító ereje (I. 350.5.). A tudomány 17. századi fordulata óta annak a kinyilatkoztatás helyett (Melanchthont, Saldent idézi) a tapasztalaton kell alapulnia. (E megállapításából látnivaló, hogy Eötvös rosszul értelmezi a fordulatot a korszakban, és a kinyilatkoztatásra alapított tanokkal együtt a természetjogi hagyományt is elveti.) A „tisza vagy gyakorlati ész posztulátumaira” épített következtetések soha nem lesznek általánosan elfogadottak (I. 350.6–351.). E két megállapítás csak úgy férhet össze, hogy Eötvös az ész egységét és egyetemességét tagadja. A kanti gyakorlati észről és általában a spekulatív államtudomány terméketlenségéről egyébként egy szerző nyilatkozott hasonlóan gunyorosan a korban: Marx a *Kommunistá Kiáltvány* „A német vagy az igazi szocializmus” című fejezetében.

Eötvös Bacon-képe ezért leginkább azokéhoz áll közel, akik az empirikus filozófiai program mellett az induktív metodológiára vonatkozó igénybejelentést Bacon filozófiájának egyenrangú összetevőjeként hangsúlyozták. Sir John Herschel írja 1830-ban a *Preliminary Discourse on the Study of Natural Philosophy* (Előljáró értekezés a természetfilozófia tanulmányozásáról) című munkájában, hogy „halhatatlan honfitársunknak köszönhetjük annak a nagyszabású és termékeny eszmének szélteben való meghirdetését és kidolgozását, hogy az egész természetfilozófia teljes egészében induktív általánosítások sorozatából áll, kezdve a körültekintően felállított különös törvényekkel, felemelkedve az általánosakig, az axiómákig”.²⁹ Ugyanakkor Herschel hozzáteszi, hogy „Bacon filozófiáját nem az induktív érvelésnek mint új és eddig kipróbálatlan eljárásnak a bevezetése jellemzi, hanem finom megfigyelései, és ezek mindenek fölött való fontosságának mint a tudomány alfájának és omegájának szélteben való és inspiráló, szinte lelkesült hangoztatása.”³⁰ Valóban, a Bacon által ténylegesen javasolt, a pozitív és a negatív instanciákat táblázatba foglaló induktív módszert a tudományos kutatásban soha nem alkalmazták: járható út a hipotézisek felállítása, majd igazolása vagy falszifikálása volt.³¹

Eötvös indukció-felfogását, mivel részletesen nem fejti ki, csupán azokkal az irányzatokkal rokoníthatjuk, amelyek a tárgyalt korban (amint F. A. Apelt vagy Jules Lachelier művei mutatják) maguktól értetődőek voltak. Ezek szerint az indukció olyan következtetéstípus, amely „a konkrétól az általános felé”, „a múlttól vagy jelenről szóló állításoktól a jövőre vonatkozó állítások felé” halad.³² Empíriának és indukciónak a történeti megismerésben betöltött szerepét Guizot fejtette ki *Histoire de la Civilisation en France* (A francia civilizáció története) című művében az Eötvös episztemológiai horizontjához illeszkedő alakban: „a tudományos szellem figyelmesen veszi szemügyre a tényeket, és csak lassú, fokozatos általánosításokat enged meg, a tények ismertté válásának megfelelően. [...] Érezzük a szűkségességét, hogy mindenütt a tényeket vegyük alapul és iránymutatóul [...], a tényeknek van hitelük az értelem világában”.³³

Ezért nem értékelhetjük Eötvös indukció-felfogását Bacon részletesen kifejtett nézeteihez való viszonyában sem, és mivel Eötvös bevallotta nem olvasta Millt az 1860-as évekig,

²⁹ Herschel, Sir John F. W.: *Preliminary Discourse on the Study of Natural Philosophy*. New Edition. London, 1851. 104. (96. §.) Idézi Pérez-Ramos, Antonio: *Bacon's legacy*. In: Peltonen, Markku (ed.): *The Cambridge Companion to Bacon*. Cambridge, 1996. 322.

³⁰ Herschel: *Preliminary Discourse*, 114. (105. §.)

³¹ Vickers, Brian: *Francis Bacon*. Zwei Studien. Berlin, 1984. 22.

³² Hempel, Carl G.: *Az indukció újabb problémái*. In: Laki János (Szerk.): *Tudományfilozófia*. (Szerkesztet. Sorozatszerkesztő Babarczy Eszter, Erdélyi Ágnes.), Budapest, 1998. 87. (Ford. Novák Zsolt)

³³ Idézi: Rosanvallon: *Le moment Guizot*, 158.

a viktoriánus Bacon-recepció és logikai viták is csak párhuzamokként jöhetnek szóba. Herschel, Whewell és Mill indukció-felfogása azonban nem volt Baconével: e félreértés, illetve a köztük levő további különbségek a későbbi viták fényében kerültek jobb megvilágításba. Mill szerint minden tudás a tapasztalatból ered: e tézis éle William Hamilton és William Whewell ellen irányul, akik számára, Kant nyomán, az aritmetika, a geometria és a logika formális tudományai *a priori* ismereten alapulnak.³⁴ William Herschel *Bevezető megjegyzés*...-eiből ellenben Mill merített a maga elgondolásaihoz.³⁵ A tapasztalati ítéletekből indukcióval, azaz a különöstől kiinduló gondolkodással juthatunk valódi ismeretekhez, míg a deduktív érvelés, amely az általánosból következtet a különösre, és amelyet Mill a szillogizmussal azonosít, csak a tudás látszólagos bővülését eredményezi. Eötvös is ebben az értelemben kritizálja a szillogizmust. Az indukció a különöstől vezethet Mill szerint az általános ítéletig, illetve egy újabb egyedi kijelentésig. Mill ezt az utóbbit tartja a legáltalánosabb és a legalapvetőbb induktív következtetési fajtának.³⁶ Az első esetben az indukció a „törvényeknek” nevezett trendek megállapítására szolgál, míg a második esetben előrejelez. A különöstől a különőségig tartó induktív következtetés persze leírható egy különöstől az általánosig tartó érv és egy egyetemes állító szillogizmus formájában.³⁷ Bár Mill megnyilatkozásai nem teljesen ellentmondásmentesek, a kérdést behatóan vizsgáló Ralph Schumacher arra a végkövetkeztetésre jut, hogy Mill valódi tudásbővítő szerepet csak az indukciónak tulajdonít, és a szillogizmus univerzális főtételét is partikuláris tételek induktív összegzéséből levont ítéletnek tartja.³⁸

Hipotetikus normativitás és „rétorikai indukció”

Már az *Uralkodó eszmék* megírásának korában közkeletűvé vált az a Karl R. Popper által is formulázott felismerés, hogy az induktív általánosításhoz szükséges anyaggyűjtés nem lehet mentes a hipotézisek felállításának előzetes mozzanatától: „Mielőtt adatokat gyűjtenénk, az *adatok bizonyos fajtája* iránt kell érdeklődésnek támadnia bennünk: mindig a *kérdés az első*.”³⁹ Ugyanakkor William Whewell *The Philosophy of Inductive Sciences* című munkája hangsúlyozta, hogy a hipotézis megmagyarázhatatlan, teremtménye, az indukció pedig ezek „kipróbálásának és elfogadásának vagy elvetésének” folyamata.⁴⁰

Comte például tisztában volt azzal, hogy a tények gyűjtése nemcsak értelmetlen, de lehetetlen is bizonyos spekulatív elméleti előfeltevések (hipotézisek) nélkül.⁴¹ Ferdinando Vidoni hívja fel a figyelmet arra, hogy ebben az értelemben Comte nézetei párhuzamba állíthatók a 19. század közepe természettudományos gondolkodásának (minden megfigyelés

³⁴ Schumacher: *John Stuart Mill*, 73.

³⁵ Schumacher: *John Stuart Mill*, 91.

³⁶ Schumacher: *John Stuart Mill*, 60.

³⁷ Schumacher: *John Stuart Mill*, 67. skk.

³⁸ Schumacher: *John Stuart Mill*, 62–71.

³⁹ Popper: *A historicizmus nyomorúsága*, 131.

⁴⁰ Idézi Hempel: *Az indukció újabb problémái*, 90.

⁴¹ Vidoni, Ferdinando: »Physique sociale«: Die Naturwissenschaft und die Fundierung der »Philosophie positive« bei Comte. In: Sandkühler, Hans Jörg (Hrsg.): Interaktionen zwischen Philosophie und empirischen Wissenschaften. Philosophie- und Wissenschaftsgeschichte zwischen Francis Bacon und Ernst Cassirer. (Philosophie und Geschichte der Wissenschaften. Studien und Quellen. Hrsg. von Hans Jörg Sandkühler und Pirmin Stekeler-Weithofer. Bd 31.) Frankfurt/Main, 1995. 174., további irodalommal.

és kísérletezés ellenére) általános apriorizmusával Claude Bernard-tól Darwinig.⁴² E tekintetben Millnek a dedukciót és indukciót egységben látó tudományfelfogása sokkal inkább megfelel a kor közös előfeltevéseinek, mint Eötvös rigorózus empirizmusa, nem beszélve arról, hogy Eötvös a „*reine und praktische Vernunft*”-ra tett utalásával egyértelműen Kant-hoz kötné az általa elutasított *a priori*t, jóllehet az a tárgyalt összefüggésben hermeneutikai jellegű, a megértés előzetességére utal, arra, hogy „olyan fogalmakból, képzetekből és elvekből indulunk ki, amelyek már [...] megképződtek és rendelkezésünkre állnak”.⁴³

Ebből a szempontból paradox, hogy a hipotézisek és a képzelőerő létjogosultságát elvető Eötvös művében mégis úgy jár el, hogy valamennyi témájának kifejtése voltaképpen folyamatosan módosuló, egymást felváltó hipotézisek során keresztül megy végbe. Mindazonáltal mivel hipotézisek nélküli anyaggyűjtés elképzelhetetlen, rámutathatunk Eötvösnél a „releváns” adatok kiválogatásának látens kritériumára.⁴⁴ Eötvös előfeltevése az volt, hogy a történelem az abszolutizmus felé halad. Nem adott ugyan időbeli lépték-meghatározást, és elméletét a franciaországi államcsíny igazolta, de a mi perspektívánkból Tocqueville előrejelzései a demokratikus tendenciák erősödéséről bizonyultak helytállónak.

A tudományos hipotézis felállításának elmaradása Eötvösnél a hipotézisek normatív vonatkozásai miatt is figyelmet érdemel. Ha nem is teljes körűen elfogadott a nézet, hogy az induktív általánosítások mindig tartalmaznak értékítéletet, minden további nélkül elfogadhatjuk azt, hogy a gyakorlati következményekre is hatással levő, „erős értelmű” hipotézis mindig tartalmaz erkölcsi mozzanatot, azaz nem térhet ki a helyességre és a normatív jellegre vonatkozó állásfoglalás elől. A gyakorlati előnyök és a tudomány rendezettségére törekvő látásmódja egyaránt azt preferálják, hogy a teljes konfirmálhatóság lehetetlensége ellenére az ember felvállalja az induktív következtetésekben óhatatlanul benne rejlő kockázatot.⁴⁵

Eötvös e nehézség áthidalására egy, az indukcióval (az analógiához hasonlóan) rokon következtetéstípusra vezetett be és használt előszeretettel: az úgynevezett rétorikai indukciót avagy a példát, példázatot. Ezt az érvelésfajtát már Arisztotelész leírta *Rétorikájában*: „Az enthümémát rétorikai szillogizmusnak nevezem, a példát pedig rétorikai indukciónak. [...] Amikor sok hasonló esettel bizonyítjuk, hogy valami úgy van, ez a dialektikában indukció, rétorikában példa. [...] A példa n]em a rész viszonya az egészhez, sem az egészé a részhez, sem az egészé az egészhez, hanem a rész viszonya a részhez, a hasonlóé a hasonlóhoz. Amikor két állítás ugyanazon nemhez tartozik, és az egyik ismertebb a másiknál, az példa. Például: Dionüsziosz zsarnokságra törekszik, amikor testőrséget akar magának. Mert korábban Peiszisztratosz az állam ellen összeesküdvé testőrséget kért, és elnyervén azt, zsarnok lett.”⁴⁶ A példa „hasonló az indukcióhoz, az indukció pedig a gondolkodás alapja. A példának két faja van: az egyik megtörtént események elmondása, a másik ilyen események kitalálása. Ez utóbbinak egyik faja a parabola, a másik a mese ....”⁴⁷ „Azonban a megtörtént események szolgáltatta bizonyítékok sokkal hatásosabbak a tanácsadó beszédekben, mert igen gyakran hasonló a jövő a múlthoz. Ha enthümémákkal nem rendelkezünk, akkor a példákat kell bizonyítékként alkalmaznunk (mert bizonyítékok adják a szavahihetőséget);

⁴² Vidoni: »*Physique sociale*«, 174.

⁴³ Vidoni: »*Physique sociale*«, 174.

⁴⁴ Hempel: *Az indukció újabb problémái*, 88. skk.

⁴⁵ Hempel: *Az indukció újabb problémái*, 104. skk.

⁴⁶ Arisztotelész: *Rétorika*. Jegyzetek, utószó Adamik Tamás. Budapest, 1982. 12–13., 17. (1356b, 1357b). (Ford. Adamik Tamás)

⁴⁷ Arisztotelész: *Rétorika*, 136–137. (1393a)

ha viszont rendelkezünk velük, akkor tanúságtételként, mint az entümémák lezárását. [...] Ezért amikor előre vesszük a példákat, sokat kell belőlük alkalmazni, ha viszont hátra teszszük, egy is elég, mivel egyetlen szavahihető tanú is elegendő.”⁴⁸ Eötvös eljárása inkább nevezhető retorikai, mint tényleges indukciónak, ám művének második részében egyre gyakoribb, hogy csak jelzi, lehetséges volna így érvelni, de nem teszi meg, csupán utal arra, hogy „túl hosszadalmas volna a mondottakat történeti tények sorával bizonyítani” (II. 365.1.), csak megemlíti, hogy a történelem erre vagy arra a jelenségre „egész sor példát szolgáltat” (II. 155.3., jegyzetben), de már nem bocsátkozik bele a példák taglalásába.

Az egyes fejezeteket, kulcsfontosságú részeket berekesztő *exhortatiók* valójában összhangban vannak azzal a másik retorikai jelenséggel, hogy Eötvös a tényleges indukció helyett az arisztotelészi retorikai indukcióhoz tér vissza. Így Eötvösnél a vissza-visszatérő buzdítás voltaképpen helyénvaló: a mérlegelést kívánja befolyásolni. Ezzel azt a tudományos érvelési stratégiát választja, amely nem a bizonyosság-valószínűség fokozatait mérlegeli, hanem a célokat és a társadalmi hasznosságot hangsúlyozza.

Analógia

Az induktív tudásbővítés helyett Eötvös más, rokon következtetésfajtákat használ leginkább. Ilyen például az analógia, a viszony, amelyben „a második úgy viszonylik az elsőhöz, mint a negyedik a harmadikhoz.”⁴⁹ Az analógia megszokott segítője a tapasztalati érvelésnek: jelenlétét magában a baconi konstrukcióban Hegel is észrevette,⁵⁰ pontosabban Hegel, aki „nem értékelte” Bacon „teljesen”,⁵¹ észrevette ezt. Bacon ugyanis elhatárolta magát az analógiás érveléstől, de néha mégis ráhagyatkozott.⁵² Az analógia, amint az a kortársi szövegekben is kifejezésre jut, olyan „korántsem evidens” következtetésfajta, amelynek prediktív ereje azon a két önkényes elven nyugszik, hogy „az azonos okok és azonos körülmények [keretfeltételek], amelyeket a múltban megfigyeltünk, megőrződnek a jövőre nézve is, és ugyanazokat a hatásokat váltják ki”, illetve hogy „a végtelen sok lehetséges törvényből, amelyek kielégítően magyarázzák a megfigyelt dolgokat, szükségképpen a legegyszerűbbek és legáltalánosabbak a legigazabbak”.⁵³ Lamennais e megjegyzéseihez hozzáteljük Mill kérdését is, amelynek értelmében a történeti analógiák esetében arra sincsen elégséges kritérium, hogy eldönthessük, miféle jellegű az a „hasonlóság”, amely a különböző okozatok között fennáll.⁵⁴

⁴⁸ Arisztotelész: *Rétorika*, 139. (1394a)

⁴⁹ Arisztotelész: *Poétika*. (Ford., jegyzetek Sarkady János, utószó Nádor György.) Budapest, 1963. 56. (1457b). (Ford. Sarkady János) Átvettem Adamik Tamás jegyzeteiből: Arisztotelész: *Rétorika*, 254., 311. sz. j.

⁵⁰ Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie* I–III. (G. W. F. Hegel: *Sämtliche Werke*. Jubiläumsausgabe in zwanzig Bänden. Hrsg. von Hermann Glockner, 17–19. Band.) Stuttgart, 1928. III. 287.

⁵¹ Herzen, A. I.: *Levelek a természet tanulmányozásáról*. In: Herzen, A. I.: *Válogatott filozófiai tanulmányok*. Budapest, 1949. 358.

⁵² Whitney, Charles: *Francis Bacon. Die Begründung der Moderne*. Frankfurt/Main, 1989. 85.

⁵³ Lamennais, Félicité de: *Essai sur l'indifférence en matière de religion* I–IV. In: Lamennais, Félicité de: *Oeuvres complètes* I–IV. Paris, 1843. II. 94–95. E következtetés falszifikációjához vö. Fehér Márta: *A tudományfejlődés kérdőjelei. A tudományos elméletek inkommenzurabilitásának problémája*. Budapest, 1983. 18. 4. sz. j., miszerint „a több hipotézisből (és kiinduló feltételből) deduktíve levezetett empirikus következmény megcáfolódásakor csak önkényesen dönthetjük el, hogy melyik premisszát tekintjük hamisnak.”

⁵⁴ Mill: *M. de Tocqueville on Democracy in America*, 61.

Eötvösnek vannak az *Uralkodó eszmék* szövegében sikeresnek mondható, inkább szociológiai jellegű analógiái. Magát az 'analog' szót használja is akkor, amikor az állam-község viszonyt a község-család viszonnal világítja meg (II. 210.1. skk.). Az analógia azért találó, mert tartalmazza a megvilágítandó viszonyfogalom egyik tagját, mert valóban „közelebb áll” hozzánk, és mert időszerű és időszerűségében nyomós argumentumot formál belőle. A szocializmussal szembeni visszás érzések idején figyelmeztet arra, hogy a családnak a közösség rovására való elsorvasztása a szocializmus egyik törekvése. A történeti analógiákat azonban maga is visszavonja, lényegében a keretfeltételek összemérhetetlenségének belátására hivatkozva. A II. kötet legvégén (II. 547.4.) fogalmazza meg azt a felismerést, hogy a római köztársaság válságának korával fennálló, az I. kötetben oly bőven idézett-elemzett analógiák voltaképpen félrevezetőek, mert az „örökké emlékezetes kor” a maga részéről „egészen más jellemzőkkel” rendelkezett. E bekezdés ismét csak azon egészen ritka helyek egyike, ahol Eötvös a történeti tények viszonyai között fennálló hasonlóságra az analógia (*Analogie*) szót használja. Az ingadozás a történeti tapasztalat illetően tanulságait illetően nem csak Eötvösre volt jellemző. Tocqueville *Az amerikai demokrácia* első és második kötetében ugyancsak ellentétes álláspontot foglalt el abban a tekintetben, hogy a modern központosításnak a római császárkorral vélelmezett analógiája valóban érvényes és védhető-e.⁵⁵

Tudásbővítés és igazságmegőrzés

Eötvös börtön-metaforája (I. 21.) azt jelzi, hogy a szillogizmust tudást nem bővítő következtetésfajtának fogja fel, mint például Mill. A szillogizmust általában a premisszáktól a konklúzió felé haladva, deduktívan olvasták az újkorban, s így kritizálták mint ismeretbővítéshez nem vezető módszert. Ezzel szemben az ellenkező irányban olvasott szillogizmusnak lehet magyarázó erőt és funkciót tulajdonítani.⁵⁶ Eötvös sem számol azzal, hogy magyarázó jelleggel a szillogizmus informatív lehet, illetve hogy a szillogizmus igazságmegőrző funkciója⁵⁷ nélkülözhetetlen a tudományos kutatásban. Későbbi olvasmányai (I. kötet, Bevezetés, jegyzet) szembesítették Eötvöst a hume-i problémával, az indukció tudásbővítő és igazságmegőrző funkciójának konfliktusával,⁵⁸ természetesen anélkül, hogy Hume-ra tekintett volna. A kérdés Eötvös idejében nem is volt napirenden; 1874-ben került elő Hume műveinek új kiadásával.⁵⁹ Mill sem tartotta szem előtt a hume-i problémát, és az uniformitást a természetbe magába kódolta bele: indukciójának két elve a természet uniformitása és az egyetemes okság elve.⁶⁰

Eötvös a „nagy számok törvénye” alapján menti meg az uniformitáskritériumot, amire Hume közismerten pszichológiai magyarázatot kínál az asszociációval. Érve szerint a növények növekedésére vonatkozó ismereteinkből az egyes növény fejlődése nem jelezhető előre bizonyossággal, de a vetés magassága vagy hozama a hasznosság és a gyakorlat kritériumait kielégítően előre jelezhető (I. 346.1.). Eötvös elgondolása ezért ahhoz a statisztiku-

⁵⁵ Feldhoff, Jürgen: *Die Politik der egalitären Gesellschaft. Zur soziologischen Demokratie-Analyse bei Alexis de Tocqueville*. Köln–Opladen, 1968. 109.

⁵⁶ Perler, Dominik: *René Descartes*. (Beck'sche Reihe 542. Denker.) München, 1998. 49–50.

⁵⁷ Schumacher: *John Stuart Mill*, 82–83.

⁵⁸ Vö. Schumacher: *John Stuart Mill*, 83.

⁵⁹ Scarre, Geoffrey: *Mill on induction and scientific method*. In: Skorupski, John (ed.): *The Cambridge Companion to Mill*. Cambridge, 1998. 116–117.

⁶⁰ Scarre: *Mill on induction and scientific method*, 118.

sok által is képviselt megoldási javaslatához áll közel, amelynek értelmében „az indukció az érvelés olyan módja, amely legtöbbször megőrzi az igazságot”.⁶¹

Trend és törvény

A történeti megismerésmódnak, a historicizmusnak a belső logikáját követve jutott el Eötvös a történelem „törvényeinek” vizsgálatáig. Eötvös hipotéziseinek előrehaladásában a francia 1848 viszonyaitól az emberiség történeti fejlődésére vonatkozó tézisekig igazolódni látszik Karl R. Popper megállapítása a historicista gondolkodás logikájáról: „A valódi társadalmi törvények szükségképpen »általánosan« érvényesek. Ez azonban csak azt jelenti, hogy az emberi történelem egészére inkább alkalmazhatók, minden egyes korszakra érvényesek, nemcsak néhányra közülük.”⁶² Szigorúan véve azonban – amint Popper hangsúlyozta – a kijelentések eltérő természete miatt nem beszélhetünk törvényekről a történelemben sem Eötvösnél, sem a historicizmus más gondolkodóinál, önnön szóhasználatuk ellenére sem, hanem inkább csak trendekről: „A trend létezését állító kijelentés egzisztenciális s nem egyetemes jellegű. Az egyetemes törvény pedig nem állít létezését”.⁶³ A trendek felismerésének tétje ugyanis a kormegértés, az arra vonatkozó kérdés, hogy melyik az a fogalom, tendencia, trend, „törvény”, amely a legátfogóbban, a legáltalánosabban, mindenütt jelen levően jellemzi az adott korszakot, esetünkben a 19. század közepét. Mill szerint például, amint azt Tocqueville-recenziójában kifejti, nem az egyenlőség, hanem az ipari-kereskedelmi osztály felemelkedése elkerülhetetlen „trend” a modern társadalmakban.

Eötvösnek több válasza is megfogalmazódott arra nézvést, miképpen volnának átvihetők a természet törvényei az emberi társadalom világára. Ami a vállalkozás egyáltalában lehetséges voltának igazolását illeti, Eötvös merőben önkényesen, a fogalmak fokozatos váltásával-elmozdításával jut el odáig, hogy a természettudományos megismerés törvényei az államtudományra alkalmazhatók. Először arra az általánosan elfogadott állaspontra helyezkedik, hogy az ember is része a természetnek, rá is vonatkoznak a természet törvényei, utána az „emberiségről”, majd az „embertudományokról”, végül az „államtudományról” állítja ugyanezt (II. 416.1–417). Eötvös gondolatmenetének az ezt követő két megszorítása az államtudomány „törvényeinek” relatív bizonyosságáról, illetve a szabad akarat megemlítéséről, létének elfogadásáról és történelemformáló erejének elismeréséről meglehetősen nagymértékben korlátozza a tudományos program hordtávját és ambícióit (II. 417.1–418.1.). A konkrét törvények kifürkészéséhez Eötvös elsőként egy analógiás államtudomány-felfogást kínál (II. 419.3.). Az ember azért szabad, mert ismeri a természettörvényeket, nem érzi azokat „tehernek”, hanem felhasználja őket. Ugyanígy a társadalom törvényeit is meg kell ismerni, és szolgálatunkba kell őket állítani. Ezek olyan „kerettörvények”, amelyekkel konformoknak kell lenniük a társadalom „gyakorlati” törvényeinek éppúgy, mint a kémia vagy fizika „elméleti” és „gyakorlati” ágainak. Az indukció ezeket a „kerettörvényeket” engedi megismerni (II. 420.1.). E helyütt, a konkrét feladat kijelöléshez érve a II. kötet VI. könyvében Eötvös ismét másképp látja e „kerettörvényeket”. Immár nem azt tekinti feladatának, hogy az államtudomány „törvényhozójának” szerepében ezeket formulázza, ellenben belenyugszik, hogy a történelem nem igazság-, hanem ilyen-olyan célulv szemlélete miatt e törvényeknek csak egy része tárult fel az emberiség előtt. Nem kérdez rá,

⁶¹ Hacking, Ian: *A tudományos gondolkodás stílusai*. In: Forrai Gábor–Szegedi Péter (szerk.): *Tudományfilozófia*. Budapest, 1999. 358. (Ford. Demeter Tamás)

⁶² Popper: *A historicizmus nyomorúsága*, 62.

⁶³ Popper: *A historicizmus nyomorúsága*, 125.

hogy vajon lehetne-e a történelemnek más, gyümölcsözőbb szemlélete, avagy vajon miképpen volna lehetséges a rejtve maradt törvények kifürkészése. Ehelyett adottnak veszi e korlátozott ismeretet, és hozzájuk mint eleve adottakhoz akarja mérni az államtudomány tételit (*Sätze*) (II. 420.2–421.1.).

Amikor rátér a történelem törvényeinek megnevezésére, elsőként a történelem menetéről szóló metaforák jutnak az eszébe (II. 421.2–422.).

A történeti szemlélet legnagyobb korlátját az jelenti Eötvösnél, hogy nem néz szembe a történelem elbeszélte jellegének megannyi problémájával. Eötvös számára a történelem kimerítő, objektiv leírás, olyasféle, mint egy óriási könyv. „*Nehme die Geschichte zur Hand*”, vedd kezébe a történelmet (II. 279.3.) – ez a kifejezés jellemző felfogására. Mindezzel nemcsak az a probléma, hogy a leírásokat egy ismeretelméleti szintre helyezi saját korának tapasztalatával, hanem az is, hogy a történelmi narratívák általában véve a rendkívülit, a kivételeket részesítik előnyben éppen azon nyugodt, eseménytelen periódusok rovására, amelyek irányába mint kíváncsan elérendő kor felé szeretne Eötvös is mutatni művével az európai történelemfejlődést illetően. A II. 418.2–419-ben bukkan fel először – Gervinus-olvasmányélményéhez köthetően – a felismerés, hogy a történelem „iránya” nem immansens összetevője a történelem tényeinek, hanem a történész szemléletének függvénye. Eötvös belátja, illetve elfogadja, hogy a történelem szűkebb vagy szélesebb perspektívája módosítja egy-egy periódusról alkotott ítéletünket. Elismeri, hogy a történelem elemi tényeiből a legtöbb, ami hasznosítható, nem egyéb, mint a múlt értelmes megkonstruálása.

Mill azt várta el korának történészeitől (amint az George Grote: *History of Greece* című könyvéről írott recenziójából kiderül), hogy szakadjanak el a történetmondástól, ítélkezzenek, és vonjanak el általános elveket.⁶⁴ E tendencia felől nézve Eötvös történetfelfogásának nem az az adekvát szemlélete, hogy még nem veszi észre, hogy a történelem tényeken és oksági összefüggéseken túl is elsősorban az elbeszélésen keresztül ragadható meg, hanem az, hogy ő is csatlakozik (az utolsók között) azokhoz, akik a század elején el akartak szakadni a pusztá történetmeséléstől. Ezen túlmenően Eötvös túlságosan leegyszerűsített megismerési képletben helyezi el a múltat, jelent és jövőt: egyetlen episztemológiai folyamatosságban, amelyre tekintve a múlt eseményeiből megérthetjük a jelent, és előre jelezhetjük a jövőt. Mill történetfelfogásában múlt és jelen nincs azonos ismeretelméleti helyzetben. A történeti megismerés inkább kritikai-kísérleti terep, hiszen a jelenkor gazdagában áradó tapasztalatait jobban felkínálják magukat a tudományos megismerésnek és következtetéseknek. Sőt, fordítva, inkább a jelenkor tanulmányozása adhat mintát arra nézve, hogy miképpen rajzoljunk „hű képet” a múltból, „a következményeknek a helyes okokhoz” való kapcsolásával.⁶⁵ Mill ugyanis egy kimerevített pillanatra, a társadalom tényeinek, jelenségeinek egy adott állapotára vonatkoztatva tartotta alkalmazhatónak az egyetemes okság elvét. Felfogásában a nagy történelmi személyek szintén ennek az okságnak az érvényre jutását szolgálják.⁶⁶ A franciák által kedvelt diakrón szemléletet, a haladás törvényeinek kutatását és azok prediktív kiterjesztését az általa kevésre becsült „empíria” tartományába sorolta.⁶⁷

⁶⁴ Mill, John Stuart: *Grote's History of Greece*. In: Mill, John Stuart: *Essays on Philosophy and the Classics*. Ed. J. M. Robson, Introduction F. E. Sparshott. (Collected Works of John Stuart Mill. Ed. J. M. Robson. Vol XI.) Toronto–Buffalo–London, 1978. 314. Vö. Cairns: *Introduction*, XXVII.

⁶⁵ *A State of Society in America* című írásából idézi Cairns: *Introduction*, XXVIII.

⁶⁶ Cairns: *Introduction*, XXX.

⁶⁷ Cairns: *Introduction*, XXIX.

Belátás és előrejelzés

Általánosságban elmondható, hogy a prediktív erő és az oksági magyarázat az újkori tudomány kettős követelményévé vált: „nem lehetséges többé olyan tudomány, amely csak előrejelzésre, sem olyan, amelyik csak magyarázatra képes.”⁶⁸ A tudományban ismeretesen „fontossági” aszimmetria áll fenn előrelátás és belátás között, és az előbbiek sikeressége részben független az utóbbiak megbízhatóságától, mert „[a] tudományokkal szemben [...] az elsődleges társadalmi követelmény [...] a valóság manipulációjára való alkalmasság, nem pedig az intelligibilitás”⁶⁹, sőt mindezt a tárgyalt korszakra és benne a társadalomtudományokra nézve annyival egészíthetjük ki, hogy a racionális konkluzivitás gyakran egyenesen rossz hírbe keverhetett egy teóriát. Eötvös megfogalmazásában így jutott kifejezésre az elméletellenesség: „[a]mi a tapasztalatban célszerűnek igazolódott be, annak igen gyakran egyetlen tudományos képviselője sem akad” (II. 189., jegyzetben). Gyakorlat és teória itt mindenképp aszimmetrikusnak, sőt egymástól kitérőnek bizonyul, de Eötvös homályban hagyja, vajon csupán nem eléggé vonzó-e a tudomány számára az ezzel való foglalkozás, avagy pedig elvben lehetetlen a tapasztalat által bevált dolgokat tudományosan formulálni.

A „specifikus előrejelzés” áll egyrészt a természettörvény jellegű univerzális kijelentésekből, másrészt pedig a kiinduló keretfeltételekből.⁷⁰ A pozitivizmus fő jellemzői közé tartozik, hogy a kerettörvényeket a tapasztalatból vonja el. Mill gondolatmenetét követve elmondhatjuk, hogy a pozitivizmus álláspontjának alapján csak a jelenségekről van relatív tudásunk, és csak a jelenségek közötti állandó relációkat ismerhetjük meg. Ezek kapcsolják egybe a jelenségeket, s ezek az egymásra következtetések éppen nem mások, mint a köztük fennálló „törvények”. Másfajta esszenciális vagy oksági tudás nem elérhető számunkra, és az előrelátást az egymásra következtések tapasztalata teszi lehetővé.⁷¹

Ugyanakkor a történelmi tapasztalat előtérbe állítása a társadalmi predikció szempontjából további problémákat vet fel. Popper ismeretesen „historicismusnak” nevezte azt a „társadalomtudományi megközelítést [...], amely felteszi, hogy az alapvető cél a *történelmi előrejelzés*, és e cél elérhető, ha feltárjuk azokat a »ritmusokat« vagy »mintázásokat«, »törvényeket« vagy »trendeket«, amelyek a történelmi evolúció mélyében sejlenek”.⁷² Ennek lehetőségét a történetírás szaktudománnyá válása, a Leopold Ranke által bejelentett objektivitás-igény teremtette meg.⁷³ Voltak a korban, akik nem hittek benne: Tocqueville például dőre dolognak tartotta „a történészek tudós álmodozását, a szellemes és hamis rendszereket”, amelyekkel sem a múlt nem magyarázható, sem a jövő nem látható előre.⁷⁴

Comte a historizmust félígazságnak tartotta: szerinte a szociológiai módszer lényege éppen az, hogy egyesíti a biológiai és a történeti megközelítést, és csakis így képzelhető el

⁶⁸ McMullin, Ernan: *A természettudomány céljai*. In: Forrai Gábor–Szegedi Péter (szerk.): *Tudományfilozófia*. Budapest, 1999. 340.

⁶⁹ Fehér: *A tudományfejlődés kérdőjelei*, 23.

⁷⁰ Popper: *A historicizmus nyomorúsága*, 132–133.

⁷¹ Mill, John Stuart: *Auguste Comte and Positivism*. In: Mill, John Stuart: *Essays on Ethics, Religion and Society*. Ed. J. M. Robson, intr. F. E. L. Priestley. (Collected Works of John Stuart Mill. Vol X.) Toronto–London, 1969. 265–266.

⁷² Popper: *A historicizmus nyomorúsága*, 30–31.

⁷³ Vö. például Berlin, Isaiah: *Die Trennung der Natur- und Geisteswissenschaften*. In: Berlin, Isaiah: *Wider das Geläufige. Aufsätze zur Ideengeschichte*. Hrsg. von Henry Hardy, Einf. Roger Hausheer. (Fischer Wissenschaft.) Frankfurt/Main, 1994. 158–195.

⁷⁴ Tocqueville, Alexis de: *Souvenirs*. Éd. Luc Monnier. (Mémoires du passé pour servir au temps présent. Collection dirigée par Louis-Raymond Lefèvre.) Paris, 1942. 75.

előrejelzés. A *Système* megfogalmazása szerint „addig semmiféle törvény nem állítható fel végleges érvénnyel a társadalmi előrehaladásról, még a történeti módszer minden lehető tekintélyének felvonultatása mellett sem, amíg nem kapcsolódik össze az emberi természet pozitív elméletével. [...] A szociológiai bizonyítás fő tudományos ereje mindenekelőtt a történeti kutatás közvetlen következtetéseiének és a biológiai elmélet emberről alkotott előzetes ismereteinek egybeesésében rejlik.”⁷⁵ Eötvös viszont hitt a történeti empiria lehetőségében: sőt Eötvös nézőpontjának fontos összetevőjét alkotta a történelem antikizáló szemlélete is, amely szerint a történelem nemcsak prediktív, hanem preskriptív jelleggel is „előre mutató”. Osztrák kortársai körében e tacitizmus 1848 után nem volt példa nélküli jelenség. Ludwig von Pillersdorf Tacitustól veszi a mottót a maga visszatekintéseihez, majd meg is fogalmazza e naív historicizmus tanítását: „A történelem nemcsak a múlt tükre, hanem jövőnek szegezett távcső is.”⁷⁶ Másfelől a történelem, antik nézőpontból, rendelkezik egy sajátos belső ritmussal, amelynek szintén lehet prediktív funkciója. Robin G. Collingwood írja, hogy a görögök nem valamiféle okság vagy induktív logika alapján tulajdonítottak előrejelző képességet a történeti ismereteknek, hanem arányérzékéből: „A történetírásnak tehát értéke van. Tanításai hasznosak az emberi élet számára, egyszerűen azért, mert változásainak ritmusa általában ismétlődik, s hasonló előzmények hasonló következményekhez vezetnek. Azért érdemes emlékezni a nevezetes események történetére, hogy az előrejelzések alapjául szolgálhassanak, amelyek nem bizonyíthatók, de valószínűek: nem azt szögezik le, ami majd bekövetkezik, hanem ami valószínűleg be fog következni, jelezve az éppen zajló ritmusok veszélyes pontjait.”⁷⁷ Ez a periodikus folyamatokra való ráhagyatkozás jelenik meg az *Uralkodó eszmék*ben akkor, amikor Eötvös az egyes történeti alakzatok kifejlődésének ritmikus ismétlődéséről ír.

Ebben a tekintetben nemcsak az a különbség Eötvös és Comte között, hogy Comte biológiai-determinista, míg Eötvös a szabad akarat létét elismerő antropológiával egészíti ki a történeti tapasztalatot, hanem az is, és főleg az, hogy Comte-nál így a történelem az ember rendeltetésének megértése szempontjából alárendelt, illusztratív szerepbe kerül: „mintha a történelem tanulmányozásának nem volna más feladata, mint igazolni és megvilágítani az emberiség haladásának útját a biológiailag előre meghatározott végcél felé.”⁷⁸ Művének legvégén egyébként, kutatói igénybejelentéseit visszavonva, Eötvös lemond a jövő előrejelzésének programjáról. Condorcet-re utalva elismeri, hogy tudományos célkitűzését öelötte mások is kitűzték maguk elé, és hogy a szabad akarat léte miatt minden jövő „bizonytalan” (II. 418.2–419.1.).

Eötvös historicizmusának némi kulturanropológiai és szociológiai mellékszínzetet ad, hogy a második kötet végén Eötvös az I. kötetben bevezetett egyről (a történeti tapasztalatról) háromra emeli fel az államtudományban alkalmazandó empiria lehetséges forrásait. A második a természeti népek társadalmainak állapota, a harmadik pedig a jelenkor „önismerete”. A három forrásból a második később jut szóhoz, a harmadikat utólag igazolja így, hiszen mindvégig jelen korának tapasztalatairól is beszélt. Igaz, ami fontosabb: át-helyeződik a státusza. Eddig mindvégig arról volt szó, hogy a jelenkor bajainak a megismeréséhez segít hozzá a történeti tapasztalat, ehelyütt viszont azt ambicionálja, hogy a kor-

⁷⁵ Idézi: Vidoni: »*Physique sociale*«, 180.

⁷⁶ Pillersdorf, Ludwig von: *Rückblicke auf die politische Bewegung in Österreich in den Jahren 1848 und 1849*. Wien, 1849. 5.

⁷⁷ Collingwood, Robin G.: *A történelem eszméje*. Előszó Kelemen János. Budapest, 1987. 73. (Ford. Orthmayr Imre)

⁷⁸ Vidoni: »*Physique sociale*«, 180.

történet mint megismerés közelebb vigyen bennünket az ember rendeltetésének az államtudomány reformján keresztül való megértéséhez (II. 416.5–417.).

Az erők mechanikája

Eötvös *Uralkodó eszméinek* politikai világa a newtoni mechanika törvényei által uralt világ, amelyben erők hatnak a nyugalomban vagy mozgásban levő testekre. Amint Szegedi Péter írja, Newton *A természetfilozófia matematikai alapjai* című művének előszavában a „természetfilozófia feladatát abban határozza meg, hogy a (mozgás)jelenségekből következtessen az erőkre, majd a felismert erőket felhasználva más jelenségekhez is eljusson. [...] Az erőket a középpontba állító módszert a szerző szerint nem csupán a mechanikában, hanem a természetleírás minden területén használni kellene. [...] Ennek a követelménynek a tudomány – és nemcsak a fizika – a következő két évszázadban megpróbált eleget tenni.”⁷⁹ Tárgyalt időszakunkban, a 19. század derekán e tudományos program még érvényben lévén, a mechanikus tudománykép általánosan elterjedt volt: „E felfogás szerint a testek láthatatlan, tömeggel részben rendelkező, részben nem rendelkező anyagi részecskékből állnak, és a centrálisnak is nevezett vonzó és taszító erők hatása alatt a mechanika törvényeinek megfelelően mozognak.”⁸⁰ Ezen ideális, soha meg nem valósult tudományrendszer értelmében a biológia, a kémia, a fizika egymásra és valamennyien a mechanikára vezethetők vissza. A modellnek még leginkább megfelelő eredményekhez az égi mechanika jutott el.⁸¹

A társadalomtudományok művelői, köztük Eötvös is, ugyancsak megkísérelték a maguk szakterületének világképét a newtoni fizikához hozzáigazítani. Nagy kivétel egy korábbi időszakból Herder, aki az újkor fejleményei közül az egyszerű, ám a világot lényegesen megváltoztató mechanikai találmányokat kiemeli ugyan, ám mindezt összeköti az élet, a gondolkodás, a filozófia fenyegető elgépiesedésének előrejelzésével.⁸²

Eötvös ezirányú törekvéseinek vizsgálatakor a kérdést többfelé kell választanunk. Mindezekelőtt meg kell állapítanunk, hogy Eötvös alapvetően nyelvtanilag, azaz a fizikai metaforák gyakori használatán keresztül hagyatkozik rá a tudományos világképre.

Eötvös mechanikus állampelfogásának ezért van egy megszokottabb, pusztán metaforikus, „külsődleges” vetülete, az állam óraműként stb. való láttatása, mindezen kerek, emelők és rugók („*Räder und Räderchen, Hebel und Hebelchen, Federn und Federchen*”, II. 208.2.) egész csudálatos járás-forgásával egyetemben. Ez a metafora már az *Ausztria nemzetiségeinek egyenjogúsításáról* írott röpiratában (1850) jelen van.

A történeti elbeszélések konstruálása során, amint erre Imanuel Geiss figyelmeztet, a természettudományos terminológia alapvetően mégiscsak csupán metafora, amely a megértést segíti elő, egységet, rendet teremt egy töredezett káoszban (vö. II. 74.3.). Geiss megfogalmazása értelmében „történelmi mechanizmusok legegyszerűbben a klasszikus fizikából és mechanikából vett példákkal illusztrálhatók. Az emberek tömegben tömegként is viselkednek. Egyénenként és együttesen nem lehetnek egy időben egy helyen. Ha összeütköz-

⁷⁹ Szegedi Péter: *Előszó Newton természetfilozófiai írásaihoz*. In: Isaac Newton válogatott írásai. Válogatás, előszó Szegedi Péter, bevezető Ropolyi László. (Principia Philosophiae Naturalis. Sorozatszerkesztő Ropolyi László–Szegedi Péter.) Budapest, 2003. 67–68.

⁸⁰ Vidoni: »*Physique sociale*«, 176.

⁸¹ Vidoni: »*Physique sociale*«, 176–177.

⁸² Herder, Johann Gottfried: *Auch eine Philosophie der Geschichte zur Bildung der Menschheit*. Hrsg. von Dietrich Irmscher. (Universal-Bibliothek Nr. 4460.) Stuttgart, 1990. 58–61.

nek, valamelyik félnek engednie kell.”⁸³ Ezen túlmenően Imanuel Geiss tesz két megjegyzést történetírás és természettudományos nyelvezet kapcsolatáról, amelyek előzetesen mindenképpen figyelembe veendőek. Az első értelmében a történetész különféle analógiás műveletei a „lusta” természettudós eljárásához hasonlítanak, aki „ $3 \times 3 \times 3$ helyett $3^3 \cdot t$ ”⁸⁴ ír. Ha jobban meggondoljuk, e megjegyzés inkább a természettudományokkal fennálló analógiák túlbecsülése ellen int, hiszen a neves történetészprofesszor egykori kémiatanára (akinek a szavajárását megidézi) azért lehetett „lusta”, mert módja volt rövidebben írni, mégpedig azért, mert a $3 \times 3 \times 3$ nem véletlen sorozat. Igazából azzal a kijelentéssel, hogy a történelem a történetész számára nem véletlen sorozat, nem árultunk el semmit a benne mutatkozó rendezettségéről, csupáncsak a történetész azon szándékáról tanúskodik, hogy a maga számára rendet vigyen a történelembe, ami a (szükségképpen rövidített) leírás alapfeltétele. Geiss másik megjegyzése még élesebben a „módszer ellen” szól: eszerint a történelemtudományi szövegek természettudományos nyelvezetének oka nem a természettudományos módszerek követése, hanem a természettudományos szakkifejezésekkel átítatott mindennapi nyelvre való „laza használatú”⁸⁵ ráhagyatkozás.

Eötvös esetében azonban ennél többről is szó van. Nemcsak a történeti megismerés során, hanem az állam működésének leírásakor is szisztematikusan a newtoni világkép alkategóriáit használja. Kimondja, hogy a természetben és a társadalomban egyaránt érvényesülnek a mozgás törvényei (II. 463.2). A helyhez fűzött lábjegyzetben még a „lendület” (mozgási energia) fokozatos elhalása tekintetében is analógiát von.

Egy-két további példa jobban megvilágíthatja Eötvös eljárását. A fejlődés fogalmát vektori eredőként írja le (II. 325.5–326.), illetve mozgásként fogja fel: az embernek tehetetlenségi ereje van, ezért impulzusra van szüksége, hogy mozgásba jöjjön, és az impulzus: a szükséglet (II. 462.3). Eötvös, a newtoni megoldást követve, a fejlődés genezisére a mozgás vagy nyugalmi helyzet megváltozásának magyarázatát kínálja fel. A szükségletek által megmozdított fejlődést „bizonyos irányban való mozgás”-ként határozza meg, amelynek „mértéke” lehet (II. 463.1).

Az állam erejének egyik összetevőjeként az 'Impuls' fogalmát vezeti be (II. 120.2. skk.). A II. 206.3-ben esik szó a tehetetlenségi erőről, amelyet, mint a fizikai testeknek, az államnak is le kell győznie, hogy cselekedhessék. Ellenzék és hatalom viszonyáról szólva szintén mechanikai metaforával (vektor-modell) él. A központosítás mint önmaga tömegközéppontja körül forgó rendszer – teljes newtoni Naprendszer-modellként való – leírása is e törekvésének eredménye (II. 197.1.). Ellenzék és hatalom viszonyáról szólva azt mondja, hogy az ellenzék azért gyengíti az államot, mert az egyik párt, irányzat, osztály „erejéből” (*Kräfte*) a szembenálló másik erőt le vagy ki kell vonni („müssen [...] abgezogen werden”, II. 155–156., jegyzetben). Ez, ha jól értjük a metaforát, a vektori eredő azon esete, amikor a két erő egyazon egyenes mentén ellentétes irányban hat: a metafora rávilágít arra, hogy Eötvös az ellenzék szerepét a teljes tagadásban, ellenhatásban látja, azaz nem vesz tudomást az alkotmányos állam lényegét jelentő konszenzusról, hiszen a parlamentáris demokrácia lényege éppen abban áll, hogy az alapvető dolgokban való egyetértés talaján lehet további vitákat folytatni. Teljes mechanikai metaforával szolgál az a fejtegetés, amelyben

⁸³ Geiss, Imanuel: *Historische Mechanismen. Ein Versuch zur Übertragung naturwissenschaftlicher Kategorien auf die Geschichte*. In: Kroll, Frank-Lothar (Hrsg.): *Neue Wege der Ideengeschichte. Festschrift für Kurt Kluxen zum 85. Geburtstag*. Paderborn–München–Wien–Zürich, 1996. 9.

⁸⁴ Geiss: *Historische Mechanismen*, 6.

⁸⁵ Geiss: *Historische Mechanismen*, 7.

Eötvös egyrészt azon akadályról szól, melyet az államnak le kell győznie, ha valamit „mozgásba akar hozni”, míg másfelől az egyéni szabadságöszön, nézete szerint, „abban az arányban” válik „erősebbé”, ahogyan azt az állam korlátozza.⁸⁶ Az erő viszonyfogalom: eszköz és ellenállás hányadosa (II. 207–208.).

E metaforák természeti egységbe talán egy gőzgép hengerének a képében volnának egybefoglalhatók, amelyben a gáz nyomása annál nagyobb, minél kisebb a térfogata, és másfelől, amelyben a dugattyút annál nehezebb „mozgásba hozni”, minél nagyobb a gáz ellenállása (II. 207.5.). Eötvös törekvése (kérdéses, hogy mennyire tudatosan) lényegében arra irányul, hogy a társadalomtudományi kérdéseket arra a természettudományos alakra hozza, ahol az indukció a legtöbb sikerrel kecsegtet. Mai nyelven megfogalmazva, éppen az olyan függvényszerű induktív következtetés tekinthető szabály-jellegűnek, mint például a gázok hőmérsékletének, térfogatának és nyomásának összefüggése. Más esetekben a hipotézis általában erősebb kijelentés, mint amit a tapasztalati eredmények igazolnak.⁸⁷

Ám (amint arra Popper rámutatott) mivel a történelmi események mennyiségileg nem mérhetők, ezért hiábavaló kísérletezni függvényszerű viszonyok felállításával.⁸⁸ Ezért a történeti általánosítás az intuíciónak segítségét kénytelen igénybe venni. Az intuíciónak három fajtája Poppernél: 1) a létrehozó erők megismerése; 2) teleologikusan a „jelentőség” megértése; 3) a korszakos trendek viszonyában való megértése, analógiák segítségével.⁸⁹ Az intuíciónak viszont alapjaiban kérdőjelezi meg a történeti trendek felállításának induktív jellegét: a „deduktív-nomologikus séma” áll elő, amelynek keretében „a magyarázat lényegében abból áll, hogy egyedi eseményeket egy »átfogó törvény« (*covering law*) alá foglalunk vagy szubszumálunk”.⁹⁰ Márpedig Eötvös a történelem (a haladás) törvényeinek megállapításakor éppen így jár el.

Meg kell jegyeznünk, hogy a mechanikai metaforák használata, a politika világának a természet világával való rokonítása végső soron az *Uralkodó eszmék*ben eluralkodó materializmushoz vezet el. Eötvös még az érzelmi kötődést is matematikai mennyiségnek fogja fel: ha juttatunk belőle az államnak, kevesebb marad a családnak (II. 278.2–278.3.). Merőben keresztényietlen felfogása ez a szeretetnek, amely a szcientizmus Eötvös (kétségtelen) vallásos meggyőződése ellenére való önkéntelen érvényre jutásáról tanúskodik.

További kérdéseket vet fel annak vizsgálata, hogy vajon miféle politikai világ az, amelynek törvényeit a newtoni fizika törvényei jelentik. Eötvös világképe nem Alexander Pope vagy Leibniz jól elrendezett világa, amelyben minden megtalálja a maga helyét az erők tökéletes összhangjában. Eötvös azok közé tartozik, akiket 1848 eseményei a „kizökent az idő” hamleti tapasztalatával gazdagították. Ahogyan egy osztrák kortársa („egy 19. századi Hamlet”) írja, „*Die Welt ist gebrochen aus den Gelenken / O wol uns! Daß wir geboren sind / sie wieder einzurenken.*”⁹¹ Eötvösnél a kizökkenésnek, a világrend zavartalan működésének

⁸⁶ Államhatalom és egyén viszonyát a centralizáció kérdéskörén belül vizsgálva e helyütt mutatkozik meg leginkább majd a különbség Eötvös és Tocqueville álláspontja között.

⁸⁷ Hempel: *Az indukció újabb problémái*, 89–90.

⁸⁸ Popper: *A historicizmus nyomorúsága*, 48–49.

⁸⁹ Popper: *A historicizmus nyomorúsága*, 45–46.

⁹⁰ Kelemen János: *Popper antihistoricizmusa*. In: Popper, Karl R.: *A historicizmus nyomorúsága*. Előszó Kelemen János. (Hermész könyvek. Sorozatszerkesztő E. Bártfai László.) Budapest, 1989. 15. (Ford. Kelemen Tamás) A kérdés további diszkussziója, irodalommal: Habermas, Jürgen: *A társadalomtudományok logikája*. Budapest, 1994. 43. skk.

⁹¹ Wolfner, W.: *Österreich und seine gegenwärtige Lage*. Constitutionelle Prager Zeitung, Nr. 62. (19. April), 1848. 1093.

dése megbomlásának legfőbb jele (a maga fizikai nyelvén fogalmazva) az erők váratlan megnövekedése egységnyi térfogaton belül. Eötvös válasza a problémára: az állam „erejének” csökkentése (II. 412.1–413.).

Eötvös ugyanis a politikum világát egységnyi, adott térfogatként képzei el. A II. kötet 5. könyve 5. fejezetének egyensúlyi játéka egyén, község, társulás, állam között jó példa arra, hogy Eötvös miként próbálja a politikum egyes szféráinak kölcsönös korlátozását elérni. Mindez annak a kérdését veti fel, hogy vajon a „fejlődés” fogalma, a 19. század e központi kategóriája, amelyet maga is annyiszor emleget, a politikára alkalmazva vajon nem merőben üres szó-e nála. Az *Uralkodó eszmék* politikai világának legfőbb jellemzője ez a térsavagy térfogatszerű szemlélet. A szűkösség stb. a szóhasználat szintjén is igazolható: például az „Übergriff” terminus használatában (II. 344.3.). E nézőpontból tekintve egészen más világításban tűnik fel az eötvösi egyensúlykeresés vágya, amely az Eötvös-szakirodalomban (elsősorban Sőtér Istvánnál) már többször hangot kapott. Mert mi teszi szükségessé a „fékek és ellensúlyok” bevezetését? Az egyensúly felbomlásának állandó veszélye. Miképpen értelmezzük az „egyensúly” vagy harmonikus működés felbomlásának metaforáját, és mi az oka a túlterjeszkedés állandó veszélyének? Eötvös válasza nem Hobbes válassza, azaz nem arról van szó, hogy a *summum bonum* hiányában az emberi boldogság és hatalomvágy a végtelenségig előre kívánna haladni. Eötvös Hobbes boldogságfelfogását kifejezetten elutasítja (II. 74.1.). Eötvös nem pszichológiai vagy antropológiai megfontolásokból indul ki. Előfeltevései e konfliktusok gyökeréről és mibenlétéről jóval formálisabban, a (feltéve, de nem megengedve) fékek és ellensúlyok nélkül magára hagyott test egyenletesen gyorsuló egyenletes mozgásának modelljét követik.

Eötvös számára a politikai szféra létezőinek bizonyos potenciálja van, s a természetes törekvés arra hajtja őket, hogy ezt a potenciált a legkifejlettebb formában megvalósítsák. Több helyütt visszatérő érv Eötvösnél, hogy az államhatalom szükségképpen nem lehet meg bizonyos mennyiségű kényszer nélkül, s e kényszer a kifejlődés természetéből adódóan a lehető legnagyobb mértékre növekednék beavatkozás, fékek nélkül (például II. 377. 2.). Másutt hozzáteszi, hogy a hatalomnak, ha berendezkedett, a fő veszélye nem az ellenállás, hanem a túlterjeszkedés (II. 202.). Ebben az értelemben van Eötvösnél *summum bonum*, s ez nem egyéb, mint a megelégedés avagy kielégülés, avagy megnyugvás az erők egyensúlyában (*Befriedigung*). Eötvös elképzelése szerint a politika világa egyenrangú, mintegy egyetlen szinten, sikon, még inkább térben elhelyezkedő entitások világa: az egyéné, a községé, az államé. E világban – mint általában mindenféle világban – a legfőbb érték az, amiből a legkevesebb áll rendelkezésre: ebben az esetben ez nem más, mint a kifejlődéshez (szabadsághoz, heteronómiához, hatalomhoz) szükséges tér. Egyén, csoport, szervezet, község, társulás, nemzetiség, társadalom, állam potencialítása a tér szűkössége miatt nem találja meg a kifejlődés megnyugvását. E ponton Eötvös államelmélete felfedi sajátos földrajzi (osztrák birodalmi) gyökereit. A metafora eredete nem a hume-i „javak szűkössége” gondolatmenetében keresendő, hanem valószínűleg sokkal inkább Ausztria nemzetiségi térképén. Eötvös nem foglalkozik azzal a kérdéssel, mi következne e felfogás alapján a kifejlődés és megnyugvás után. Megelégszik annak megállapításával, hogy „egy kifejlett organizmus látványa mindig vonzóbb, mint egy fejlődésben levőé” (II. 328.2.). Arisztotelész tanítása (*A keletkezésről és pusztulásról*) és Herder intelme ama zsidó szentencia formájában, miszerint minél tökéletesebben kifejlett egy dolog, szétbomlása annál rettenetesebb, a szükségképpen adandó válasz irányába mutatnak.

E szűkös politikai téren egyedül a bírói hatalom emelkedhet felül, amely „elég gyenge” ahhoz, hogy maga ne terjeszkedhessék túl korlátain, már csak „morális jellege” (azaz anyagi erő híján való volta) miatt sem (II. 391.1. és a hozzá tartozó jegyzet). Ennek kifejtése

azonban átvezetne bennünket az eötvösi hatalommegosztás-elmélet itt nem tárgyalandó problémáihoz.

Minden tényező veszélyt rejt magában, ami ez egyensúlyt megzavarhatja. A II. 351–352-ben Eötvös például egészen autoritáriusan fogalmaz, és az államnak önálló entitást, kritikán felül álló működést feltételez, amikor is a pártok tevékenységét a fentiekkel összhangban azért ellenzi, mert akkor az egyén „zavaróan avatkozik bele” („*störend einwirkt*”) az állam működésébe.

Az átmenet a természettudományos jellegű előrejelzéstől a kerettörvény-modellhez

A tudományos paradigmák közötti átmenet az első és a második kötet fordítópontján, az első befejező és a második bevezető fejezetben történik meg.

Eötvös abból a tézisből indul ki, hogy kora az elégedetlenség kora (I. 316.2.). Az elégedetlenség kútfeje az állam, mert helytelen úton jár szabadság, egyenlőség és nemzetiség eszméinek megvalósítása során (I. 316.3–318.). Eötvös visszatekint az uralkodó eszmékre, természetükre és a köztük levő ellentétekre, illetve azok következményeire (I. 318.1–319.), majd pedig az ellentét kiküszöbölésére javasolt korábbi módszerekre (I. 319.1.). Az egyetlen megoldás, melyet ő lát az ellentétek feloldására: a *despotia* (I. 319.2.).

E végkövetkeztetések után csak az a kérdés marad hátra, hogy milyen hatást gyakorolna az egyeduralom az egyéni szabadságra (I. 319.3.). Történeti analógiák mutatják, hogy a politikai változások mindig együtt járnak társadalmi változásokkal (I. 319.4–320.): ésszerűen feltehető, hogy a *despotia* bevezetése is mélyreható társadalmi változásokkal kell hogy együtt járjon (I. 320.1.). Sőt hatással volna az egész civilizációra (I. 320.2.), annak legmélyebb, erkölcsi alapjait érintené, azaz a civilizáció megszűnne ugyanazon civilizáció lenni (I. 320.3–321.). De a civilizáció lehanyatlása nem jelent egyet a barbárság eljövételével (I. 321.1–321.5.), és a hanyatlás nem feltartóztathatatlán: csak az uralkodó eszmék jelen iránya hajtja Európát a hanyatlás felé (I. 322.1.).

Civilizációnk keresztény alapjai minden más civilizációnál fejlődésképeesebbé teszik Európát (I. 322.3–322.4.). Csupán az állam intézményét nem hatotta át a kereszténység: az újkori állam antik mintára rendezkedett be (I. 322.5–323.1.). Más a szabadság, egyenlőség, nemzetiség jelentése az államban, és más az európai civilizáció fejlődésének folyamán (I. 323.2–324.). Morális és jog, egyház és állam elméleti elválasztása lehetséges, gyakorlati elválasztása lehetetlen: a civilizáció pusztulása tehát a vallást is magával rántja (I. 324.1–325.1.).

A fejlődés ellentétes erők egymásra hatásának eredménye, ezért a fejlődés e kölcsönhatás megszűntével megáll (I. 325.5–326.). A jelenkori civilizáció is ellentétes erők eredőjeként jött létre és maradt fenn (I. 327.1–330.). Eötvös e bekezdésekben egészen Friedrich von Hayekre emlékeztető módon (*Constitution of Liberty*, VIII.) érvel amellett, hogy az ipari-civilizációs fejlődés csakis az egyenlőtlenség fenntartása mellett bontakozhat ki.

A fejlett despotizmus, amely felé Európa törekedik: Kína. Kínában is az erők szabad játéka juttatta el az országot a fejlődés magasabb szintjére, s e fejlődés az egyeduralom alatt szükségszerűen stagnálásba fordult át (I. 330.2–332.). Ha Kína viszonyai Európára alkalmazhatók, akkor Európában is ugyanazon eredményekhez vezetne a despotizmus, mint ott (I. 332.1.). Ezzel Eötvös nem kevesebbet akar állítani, mint azt, hogy az európai civilizáció ezáltal elvesztené *differentia specificá*ját, és ezáltal megszűnne azzá lenni, ami. Guizot fel-

fogásában az európai civilizáció változatos erőjátékával szemben ugyanis az összes ezen kívüli emberi együttélés közös jellemzője, hogy statikus, egyszerű és monoton.⁹²

Itt Eötvös megelőlegzi Alexis de Tocqueville eszmefuttatását *A régi rend és a forradalom*ból, aki a szocializmus gyökereit a fiziokratákban véli felfedezni, és kritikusan nyilatkozik Kína iránti csodálatukról: „egy sincs közülük, aki ne iktatott volna be valamelyik írásába fellengzős dicshimnuszokat Kínáról. [...] E gyengeelméjű és barbár kormányzat, melyet egy maréknyi európai kénye-kedve szerint irányíthat, ez tűnt számukra a letökéletesebb mintának, amelyet a világ összes nemzetének követnie kell.”⁹³

Ezt követi a híres és hosszas Tocqueville-idézet (I. 332.2–334.) *Az amerikai demokrácia* legvégéről, ahol a szerző arra ad választ, hogy „Miféle önkényuralomtól féljenek a demokratikus nemzetek?”. Tocqueville elemzése időszerűbb, mint valaha (I. 334.2.) – kommentálja Eötvös a leírtakat, némiképpen eltekintve attól a különbségtől, hogy Tocqueville a politikailag látszólag demokratikus, ám zsarnokian atyáskodó állam vízióját vetítette előre, míg Eötvös művének konklúziójában a politikai szabadság hiányához érkezett el.

Az első kötet összefoglalása megismétli, hogy az európai civilizáció, gyorsabban vagy lassabban, a hanyatlás felé tart (I. 334.3–335.). A politikai átalakulás társadalmi velejárói korunkban arra kényszerítik a politikusokat, hogy ha nem akarják az államot a társadalmi egyenlőség alapján berendezni, akkor egyetlen választásuk marad: a szabadság elve alapján rendezni el a társadalmat (I. 335.1–337.2.).

A II. kötet Bevezetésében Eötvös abból a tézisből indul ki, hogy az uralkodó eszmék elmentében állnak civilizációnk alapjaival: vagy megvalósíthatatlanok, vagy megvalósításuk a civilizáció végét jelenti (II. 1.1.). Ezt követően rövid reflexióban elmélkedik a földi dolgok mulandóságáról. A mulandóság oka a fejlődés: minden emberi mű egy fejlettebbnek kell hogy átadja helyét (II. 1.2–2.). A jelenkor civilizációja sem örökkévaló (II. 2.1.), ám (kanyarodik vissza bevezető téziséhez) az a tény, hogy bizonyos fogalmak a civilizáció felbomlásához vezetnének, nem kivihetetlenységüket bizonyítja, hanem a veszélyre hívja fel a figyelmet (II. 2.2–3.). A történeti tapasztalat azt mutatja, hogy a civilizációk hanyatlásának belső okai vannak. Vallás, civilizáció, társadalom és állam kölcsönhatásban állnak egymással. Egy civilizáció csak saját törvényeinek megfelelően szűnhet meg (II. 3.1–3.2.). Ezek pedig a következők: a) Az eszmék beteljesítették történeti feladatukat (II. 3.3.); b) Az eszmék hamisnak bizonyultak (II. 3.4–4.); c) Az eszmék ellentétbe kerültek a szükségletekkel (II. 4.1.).

Végigtekintve e lehetőségek során, Eötvös megállapítja, hogy az a) eset a jelenkori civilizációra nem vonatkoztatható (II. 4.3–5.2.): az egyéni szabadságot még nem értük el, hiszen az ember ki van szolgáltatva a másik ember önkényének (II. 4.4.), és ugyanez mondható el az egyenlőségről is (II. 4.5.). Ez az emelkedetten hangzó megállapítás teljesen elüt a mű eddigi gondolatmenetétől, amely állam és egyén szabadságkonfliktusát vizsgálta, nem pedig az egyéni heteronómiák aránytalanságait. Eötvös az egyeduralkodót is „államnak” tekinti, nincs nyoma annak a hegeli konstrukciónak (amely esetleg értelmezésként felmerülhetne), hogy a „szabad” despota áll szemben a többi emberrel, akik viszont nem szabadok.

Majd ezt követően, hogy ne kelljen szembenéznie a ténnyel, hogy a nemzetiség eszméje a maga sikerességével igen erős ellenpélda lehetne, azt a megoldást választja, hogy a harmadik eszmének minden előzmény és következmény nélkül kinevezi a francia forradalom jelszavában eredetileg szereplő testvériséget, ráadásul keresztény jelzővel ellátva. A harma-

⁹² Vö. Hoeges, Dirk: *François Guizot und die französische Revolution*. Bonn, 1973. 103.

⁹³ Tocqueville, Alexis de: *A régi rend és a forradalom*. Előszó, jegyzetek Hahner Péter. Budapest, 1994. 192. (Ford. Hahner Péter)

dik eszme, mondja Eötvös váratlanul, a keresztény testvériség szintén nem valósult meg. A keresztény népek egységét a történelem nem hozta létre (II. 4.6–5.2.).

A b) eset sem vonatkoztatható korunkra. Az államnak szüksége van vallási megerősítésre, s a keresztény vallást a középkori tekintélyuralmak sem diszkreditálták. Az ember végső kérdéseit a tudomány helyett csak a vallás segítségével ragadhatja meg. Paradox bizonyíték, hogy a keresztény vallást tagadó kommunizmus is őskeresztény tanokra épül (II. 5.3–8.). E megjegyzés egészen más álláspontot tükröz, mint az első kötet szcientizmusa, amely a vallási meggyőződéseknak az állami ügyekben való illetéktelenségét hangsúlyozta.

A c) eshetőség viszont alkalmazható korunkra. Mivel az uralkodó eszmék ellentétben állnak egymással, ezért már az emberiség azon első szükséglete sem teljesülhet, hogy uralkodó eszméit megvalósítsa (ezt bizonyította az első kötet) (II. 8.1–8.2.).

Ha az uralkodó eszméket helyesen fogtuk fel, akkor a szocializmusnak igaza van. De helyesen fogtuk-e fel őket? (II. 8.3–9.) Ha nem, akkor a helyes értelemben kell őket megvalósítani. A cél civilizációnk beteljesítése (II. 9.1–10.), mondja Eötvös, nem térve ki arra az egyszerű következményre, hogy elmélete értelmében (lásd az a) eshetőséget) a beteljesedés is a szabadságnak, az egyenlőségnek és a kereszténységnek a megszűnéséhez vezetne.

A II. kötet I. könyve fordulatot hajt végre az első kötethez képest azért, hogy az uralkodó eszméket a nyugat-európai világ (Eötvös szóhasználatával: a keresztény civilizáció) kísérőjelenségeinek, a kereszténység fő és alapvető tendenciája származékainak tekinti. Eötvös az érvelés során kezdetben a nyelvhasználatra és a kontextusra figyelő álláspontot foglal el, amikor kijelenti, a nép nincs vele tisztában, mi politikai jelszavainak jelentése. A jelentés kétféleképpen ismerhető fel: 1) A fogalmaknak a saját eredetükre való visszavezetésével; 2) Azoknak a következtetéseknek a vizsgálatával, melyeket a nép e fogalmakból levon (II. 11.1–12.5.).

Am ezt követően rátér a történeti elemzésre, és azt kívánja megmutatni, hogy az uralkodó eszmék a keresztény civilizáció hagyományának részei. Sőt forrásuk a vallás, jellegüket a vallás adja meg. Azaz az uralkodó eszmék azzal a jelentéssel rendelkeztek az egyes korokban, melyeket nekik az egyház adott (II. 16.2–17.1.). Ennek a kitekintésnek a célja nem politikai, hanem elsősorban történetfilozófiai. Eötvös arra tesz kísérletet, hogy a történelem menetét az uralkodó eszmék fogalmaiból értse meg. Konstrukciójában a kereszténységnek rendeli alá ugyan a fogalmakat, de módszerében mindez fordítva áll: a keresztény jelző segítségével szűkíti le vizsgálatának tárgyát annak érdekében, hogy az egységes szemlélet lehetőségessé váljék. A reformáció kitüntetett vizsgálata is mutatja, hogy Eötvös elmélete a Guizot-féle protesztáns kötődésű történetiszemlélettel mutat rokonságot.

Gondolatmenete értelmében az egyenlőség (mint keresztény erkölccstan [II. 15.1–15.2.] és mint az üdvözülés egyenlő reménye [II. 19.2–20.]), illetve a nemzetiség (amennyiben a kereszténység eszméje minden nemzetiség egyenjogúsítását vonja maga után [II. 16.1.]) jelen vannak ugyanebben a történelemteológiában, de kisebb hangsúllyal.

A fő szölam a kereszténység két évezrede során a szabadságé, amely először mint hitbeli szabadság jelent meg (II. 17.2.). A reformáció idején a szabadság az egyénnek az egyházzal szembeni szabadságát jelentette (II. 21.2–22.), majd később ezt felváltotta a gyülekezeti autonómia szabadsága (II. 22.1.). Mindazonáltal a reformáció szabadsága nélkülözötte a demokratikus tendenciát: a reformáció korában ugyanis a többség uralmával nem találkozhatunk. Abban a korban a többség még nem így fogta fel az egyenlőséget (II. 22.4–23.): ezekkel a gondolatokkal fejeződik be a keresztény civilizáció történeti előmenetelének mint kerettörvénynek az igazolása.

A haladás

Az *Uralkodó eszmék* egyik kulcsfogalma a haladás, amely Eötvös korában a történelem szemléletének talán legfontosabb kategóriája volt. Nagy hatásához képest a fogalom első virágkora viszonylag rövid életűnek bizonyult, körülbelül egy évszázadig tartott. „[H]a csak a kronológiát nézzük, a progresszív változás, a fejlődés eszméje a természettudományban hamarabb jelent meg (legalábbis nem később), mint a történetiség modern eszméje a történettudományban. Kant éppen a newtoni rendszer nyitva hagyott kérdéseinek megválaszolása végett dolgozta ki a naprendszer keletkezéséről szóló elméletét, mely a modern fejlődésgondolat első magas szintű megfogalmazása.”⁹⁴ Kant maga is hozzászólt a fejlődéssel történelemben való meglétének kérdéséhez. A *Gemeinspruch*-tanulmányban Moses Mendelssohn *Jerusalemjének* történelemlképét vetette el, amely szerint az emberi nem „soha nem tett egy lépést sem előre anélkül, hogy hamarost ne csúszott volna vissza kétszer oly gyorsan korábbi állapotába”⁹⁵, majd *A fakultások vitájában* a francia forradalomra tekintve óvatos, de határozottan pozitív választ adott.

Ezt a fejlődésselvet alkalmazta a maga tárgyára a történelemtudomány és -filozófia: „[a] genezis, az irreverzibilis változás, a haladó mozgás fogalmai [...] jelen vannak a 18. század végének történelemfilozófiáiban.”⁹⁶ Vicónál jelen van, míg Montesquieu-nél nincs jelen: Comte Montesquieu legnagyobb hibájának a következetes fejlődésfilozófia hiányát tartotta.⁹⁷ Ennyiben jogosulatlan Eötvöst Montesquieu-höz hasonlítani, mint francia kritikusai tették. Lukács György szerint a tárgyalta korszak gondolkodói közül „valamennyit egyécsitette az a törekvés, hogy feltárják a történelmi folyamatnak, a társadalmi-történeli haladásnak törvényszerűségét, felfedezzék és megfogalmazzák az észet a történelemben”.⁹⁸

A fejlődés fogalmát körülbelül a 19. század közepéig tekintették a történelem immanens összetevőjének. Kritikusai ezt követően az elgondolás ideologikus voltára, a fejlődés fogalmára mint az ember pszichológiai vagy társadalmi szükségletére mutattak rá. „[M]inden formula – mondja Dilthey –, melyben a történelem értelmét fejezzük ki, csak saját élő bensőnk tükrözése; még az az erő is, mellyel a haladás fogalma rendelkezik, nem annyira egy cél gondolatában rejlik, mint inkább önnön küzdő akaratunknak, életünk munkájának és a benne működő energiák örömteli tudatának tapasztalásában.”⁹⁹ Max Weber pedig értékfogalomként foglalkozik a haladással *Roscher und Knies und die logischen Probleme der*

⁹⁴ Kelemen János: *Collingwood historizmusa*. In: Collingwood, Robin G.: *A történelem eszméje*. Előszó Kelemen János. Budapest, 1987. 27. (Ford. Orthmayr Imre)

⁹⁵ Kant, Immanuel: *Ama közönségesen használt szólásról, hogy ez talán igaz az elméletben, ám a gyakorlatban mit sem ér*. In: Kant, Immanuel: *Történetfilozófiai írások*. Összeállította, utószó, jegyzetek Mesterházi Miklós. Szeged, 1997. 205. (Ford. Mesterházi Miklós)

⁹⁶ Kelemen János: *Collingwood historizmusa*, 27.

⁹⁷ Comte, Auguste: *Cours de philosophie positive*. Paris, 1893–5. IV. 128–130., idézi: Kondylis, Panajotis: *Montesquieu und der Geist der Gesetze*. Berlin, 1996. 9., 1. sz. j.

⁹⁸ Lukács György: *Az ész trónfosztása*. Budapest, 1965. 94.

⁹⁹ Dilthey: *Bevezetés a szellemtudományokba*, 214. Más kérdés, hogy Dilthey csak a történelmi szemlélet kutatási módszerét vonta kétségbe, céljait és létjogosultságát nem. Saját programját így értelmezi: „A társadalomban működő erők, a társadalom megrázkódításait előidéző okok, az egészséges haladás társadalomban rendelkezésre álló gyógymódjainak megismerése civilizációnk számára életkérdéssé vált. Ezért nő a természet tudományaival szemben a társadalom tudományainak jelentősége.” Dilthey: *Bevezetés a szellemtudományokba*, 74.

historischen Nationalökonomie (Roscher és Knies és a történeti nemzetgazdaszat logikai problémái) című tanulmányában.¹⁰⁰

A tárgyalt korszak eltérő kontextusainak és gondolkodói hagyományainak talán legmélyebb közös vonását jelenti, hogy „a fejlődésszémét a történelem egészére kiterjesztették: e hitben osztoztak „a spekulatív idealisták, Schelling és Hegel éppúgy, mint a korai pozitivisták”, a közgazdászok közül Friedrich List éppúgy, mint Wilhelm Roscher.¹⁰¹

Azonban az Eötvöshöz szorosabban köthető szellemi irányzatok számára a „haladás” nemcsak immanens történeti fogalom volt, hanem az Ázsiával szembeállított európai civilizáció legfőbb jellegzetessége is. Ez a haladás az erők meg nem szűnő harcának volt köszönhető. Guizot szerint Európában „minden formák, a társadalmi szervezet minden elvei itt együtt élnek, az egyházi és világi hatalmak, a theokratia, monarchia, aristocrazia, democratia elemei [...]. És ezen különböző erők maguk közt folytonos küzdelemben vannak, anélkül, hogy csak egy is elfojthatná a többi, és maga a társaságot hatalmába ejthetné.”¹⁰²

A 19. század első felében kérdésként merült fel a társadalomtudósok számára, hogy vajon volt-e haladás azon korokban, amelyek nem vették fel eszméik szótárába a haladás fogalmát. Comte történetfelfogásában elvált egymástól antikvitás és modernitás: míg az ókori társadalmak a renddel összeegyeztethetetlennek tartották a haladást, addig a modernitás a kettőt együtt tudja elképzelni.¹⁰³ Eötvös beleilleszti ugyan a maga haladásfelfogásába az ókort is, de azon az áron, hogy a haladásnak egy tágabb, az anyagi civilizációt is magában foglaló értelmet ad.

Az európai civilizáció kerettörvénye

Eötvösnek azon törekvése, hogy a második kötetben a természettudományos modell helyett a történelmi haladás modelljét alkalmazza, arról a szándékról tanúskodik, hogy némi optimizmust meg akart menteni a maga számára 1848 (még inkább 1851 tele) után is. Idézzük itt hosszabb terjedelemben Reinhart Koselleck egy eszmefuttatását! A győztesek történelme, amelyről ír, mindig „rövidtávúan bemutatott, azokra az eseménysorokra összpontosít, amelyek, teljesítményüknek köszönhetően, a győzelemhez vezettek. És ha hosszútávú trendekre, az isteni gondviselésre, a nemzetállamhoz, az igazi szocializmushoz vagy a szabadsághoz vezető szükségszerű útra hivatkoznak, akkor az könnyen a múltreteg torzulásához vezet – gondoljunk Guizot civilizációtörténetére vagy Droysen *Poroszország történetére* –, amelyek csak nehezen állják ki a szövegimmanens ideológiakritikát. A győztesek oldalán álló történész könnyen hajlik arra, hogy a célzott sikert hosszú távú ex-post-teleológiája révén huzamos időre kiterjessze. Nem így a legyőzöttek. Az ő elsődleges tapasztalatuk az, hogy minden másként történt, mint tervezték vagy remélték. Ha egyáltalában módszerintelligens reflektálnak, akkor azért kell bizonyítékokat gyűjteniük, hogy megmagyarázzák, miért történt valami másképpen, és nem úgy, mint ahogy eltervezték. Ezáltal közép- és

¹⁰⁰ Weber, Max: *Roscher und Knies und die logischen Probleme der historischen Nationalökonomie*. In: Weber, Max: *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*. 6., erneut durchges. Aufl., hrsg. von Johannes Winckelmann. Tübingen, 1985. 22. skk. Ezúton köszönöm Erdélyi Ágnesnek, hogy felhívta a figyelmemet a műre.

¹⁰¹ Haller, Rudolf: *Fragen zu Wittgenstein und Aufsätze zur Österreichischen Philosophie*. (Studien zur Österreichischen Philosophie. Hrsg. von Rudolf Haller. Bd 10.) Amsterdam, 1986. 55–56.

¹⁰² Guizot, François: *Az európai polgárosodás (civilisatio) története a római birodalom rombadőlésétől a francia forradalomig*. Pest, 1867. 43–44. (Ford. Grubiczy György) Idézi: Hoeges: *François Guizot und die französische Revolution*, 104.

¹⁰³ Vö. R. Várkonyi: *A pozitivisták történetelmélete*, 128.

hosszútávú okok keresése indulhat meg, amelyek magukban foglalják és talán megvilágítják az egyszeri zavarodottság véletlenjét. [...] A történelmet – rövid távon – a győztesek csinálhatják, a hosszú távú nyereségek a történeti ismeretekben a vesztesektől származnak.”¹⁰⁴

Reinhart Koselleck e gondolatainak nézőpontjából a szabadság és egyenlőség fogalma a második kötetben a keresztény civilizáció győztes történetébe ágyazódik bele, amelynek során 1848 múltó kisiklásként értelmezhető. Ha a továbbvivő történelmi belátásokat, mondja Koselleck, a vesztesek teszik meg, akkor Eötvös nemzetiség-felfogása a vesztes 1848 folyamánya. Ennek következményeként az *Uralkodó eszmék* magyarországi recepciója sikertelenségének oka az is, hogy a magyar történeti tudat sikertörténelmet, győztes történelmet akart írni a nemzeti múltról, és az általában csak az első kötet elejéig ellapozó olvasó nem tudott Eötvös belátásaival mit kezdeni. Másfelől bizonyos mértékben ez magára Eötvösre is igaz: maga is feladta álláspontját, és nemzetiség-felfogását integrálta a másik kettőhöz, és azt is a győztes keresztény civilizáció részévé akarta tenni.¹⁰⁵ Mindehhez a fogalomtörténet szempontjából a következőt fűzhetjük hozzá. Eötvös az *Ausztria nemzetiségeinek egyenjogúsításáról* írott röpiratában (1850) tisztában van azzal, vagy legalábbis tesz efelé mutató megjegyzéseket, hogy a nemzetiség fogalma, mai terminológiával élve, lényegéhez tartozóan vitatott (*essentially contested*) fogalom¹⁰⁶, az egyet nem értés a jelentésben a nyelvhasználat szükséges velejárója, amelynek megközelítési módja a nyelvhasználat vizsgálata. Ezzel szemben az *Uralkodó eszmékben* a szabadság és az egyenlőség fogalmairól úgy véli, hogy azok nem tartoznak ebbe a kategóriába. Esetükben a kontesztáltság nem egyéb, mint a zavar a nyelvhasználat működésében, amely helyesbitéssel, a tényleges jelentésre való rámutatással kiküszöbölhető.¹⁰⁷ A nemzetiség fogalmának átsorolása ez utóbbi kategóriába és ugyanezen fogalomnak az európai civilizáció diadalmas történetébe való belefoglalása ugyanazon törekvés két oldala.

Annak a nemzetközi intellektuális közegnek, amelyben az *Uralkodó eszmék* elhelyezhető, François Guizot az egyik, ha nem a legfőbb kulcsfigurája. Történelfogása, amelynek Herderben és Gibbonban lelhetjük fel a bevallott előzményeit¹⁰⁸, és amely a húszas években a Sorbonne-ról kisugárzott, olyan kortársakat vont hatása alá, mint Goethe és Cavour, Donoso Cortés és Marx, Mill és Buckle, Tocqueville és Mazzini.¹⁰⁹ A szcientista pozitivizmus alapítója, Comte a *Philosophie positive* (Pozitív filozófia) első kötetét Guizot-nak ajánlotta.¹¹⁰

A Guizot műveihez, tanításához való kötődés az *Uralkodó eszmék* olyan jellegzetessége, amely egyben a magyar politikatudomány korabeli tájékozódási irányának hatásáról is ta-

¹⁰⁴ Koselleck, Reinhart: *Erfahrungswandel und Methodenwechsel*. In: Bödeker, Hans Erich–Hinrichs, Ernst (Hrsg.): *Alteuropa–Ancien Régime–Frühe Neuzeit. Probleme und Methoden der Forschung*. Stuttgart–Bad Canstatt, 1991. 254–255.

¹⁰⁵ Koselleck: *Erfahrungswandel und Methodenwechsel*, 255. skk.

¹⁰⁶ A terminushoz: Gallie, Walter Bryce: *Philosophy and Historical Understanding*. New York, 1964. 157–191. Köszönöm Mester Bélának, hogy felhívta a figyelmemet a műre.

¹⁰⁷ Vö. ehhez Richter, Melvin: *Conceptualizing the Contestable: »Begriffsgeschichte« and Political Concepts*. In: Scholz, Gunter (Hrsg.): *Die Interdisziplinarität der Begriffsgeschichte*. Hamburg, 2000. (Archiv für Begriffsgeschichte.) 138. skk.

¹⁰⁸ Hoeges: *François Guizot und die französische Revolution*, 108.

¹⁰⁹ Hoeges: *François Guizot und die französische Revolution*, 94–95.

¹¹⁰ Hoeges: *François Guizot und die französische Revolution*, 99., 1. sz. j.

núskodik.¹¹¹ Eötvös messzemenően elismerte Guizot tudományos tekintélyét. Amint egy hozzá írott levelében megvallja Guizot-nak, „az Ön Franciaország és Európa civilizációjáról szóló munkái azok, amelyek a múltban új utat nyitottak előttem, és amelyek meghatározták tudományos munkáim irányát”.¹¹² Mill is maga fölött állónak érezte (megannyi kortársával, így Jules Simonnal együtt¹¹³) Guizot-t, és úgy gondolta, hogy tartósan fenn fog maradni a felfogás, amelyet az európai civilizáció római, germán és keresztény eszmei és intézményi elemeinek összjátékáról kialakított.¹¹⁴

Guizot számára a fejlődés volt a civilizáció kulcsfogalma. Az európai civilizáció fejlődését Franciaország paradigmatis (vagy amint a weberiánus terminológiával élő szakirodalom mondja: ideáltipikus¹¹⁵) példáján keresztül vizsgálta. Ugyancsak ő szembesítette követőit egyénnek és társadalomnak mint a civilizáció két lényegi hordozójának vizsgálatával.¹¹⁶ Eötvösnél a guizot-i konstrukció annyiban módosul, hogy a társadalom helyett az államot teszi meg a civilizáció letéteményesének.

A Gondviselés szerepét a történelem menetének alakításában Guizot (aki kálvinista volt) szintén kiemelte.¹¹⁷ Mindazonáltal 1850-ben Guizot hajlott arra is, hogy magát helyezze „észrevétlenül a Gondviselés helyébe”, amint azt Sainte-Beuve az Anglia történetéhez írott guizot-i *Discours* (Értekezés) kapcsán megjegyzi.¹¹⁸ A Gondviselésé ugyanis a nézőpont, amely nem „utazik együtt” a földi történelem időbeli előrehaladásával, hanem (úgymond Kant *A fakultások vitájában*) a Napban foglalná el tekintetének perspektíva-pontját.¹¹⁹ Csúpn ebből a pozícióból lennének képesek megmondani, melyik az a lépték, amelyen belül a történelmi haladás grafikonjának emelkedő-süllyedő hullámszerűsége lényegi tendenciának lehet értelmezni.

A lépték problémáját Eötvös a domborzati rajz modelljén keresztül ragadja meg. Ázsia hatalmas pusztái síkságnak látszanak, mégis globálisan fennsíkoknak tekinthetők. Így Eötvös a (megítélhetetlen) történelemfilozófiai léptékválasztásában Guizot-ra hagyatkozott, míg a politikai trend (megítélhető) megjelölésében önálló álláspontot fejtett ki, és rossz „Gondviselésnek” bizonyult. Az abszolutizmus (a despotizmus) térdhódítását értelmezte tartós történelmi trendnek, és erre a helyzetre dolgozta ki politikai javaslatait. Így a trendek vonatkozásában Eötvösnél ütközik a vesztesek és győztesek történetsszemlélete közötti különbség.

Eötvös a civilizáció guizot-i fogalmát, a szó guizot-i jelentését veszi át, s így használja a terminust egy német nyelvű műben. Ennek értelmében a civilizáció „a törvények és szokás-

¹¹¹ Vö. Várkonyi Ágnes, R.: *A pozitivisták történetsszemlélete a magyar történetírásban* I–II. (Tudománytörténeti tanulmányok 6. Szerk. Pamlényi Ervin.) Budapest, 1973.; Fenyő István: *A centralizáció. Egy liberális csoport a reformkori Magyarországon*. Budapest, 1997. 64. skk.; Gángó Gábor: *Trefort Ágoston, az angol forradalom első magyar történetírója*. In: Frank Tibor (szerk.): *Angliától Nagy-Britanniáig. Magyar kutatók tanulmányai a brit történelemről*, Budapest, 2004. 167–175.

¹¹² Eötvös József – François Guizot-nak, Pest, 1854. június 25. In: Csepeli Réka: *Eötvös József levelei Charles de Montalembert-hez*. Aetas, 13. évf. (1997) 1. sz. 140.

¹¹³ Cairns: *Introduction*, LXXIV.

¹¹⁴ Cairns: *Introduction*, LXXII–LXXIII.

¹¹⁵ Hoeges: *François Guizot und die französische Revolution*, 110. Guizot a francia fejlődésre a „typ pur” (tisza típus) terminust használja (Hoeges: *François Guizot und die französische Revolution*, 113.).

¹¹⁶ Gargan, Edward T.: *Alexis de Tocqueville: The Critical Years 1848–1851*. Washington, 1955. 4–5.

¹¹⁷ Cairns: *Introduction*, LXXVII.

¹¹⁸ Sainte-Beuve *Causeries du lundi* című művéből (I. 317.) idézi: Cairns: *Introduction*, LXXVIII.

¹¹⁹ Kant, Immanuel: *A fakultások vitája három szakaszban*. In: Kant: *Történetfilozófiai írások*, 420.

sok tökéletesedésének, a társiasság és a jólét fejlődésének eszméje, amely egymástól elválaszthatatlanul jelöl értékrendet és történeti előrehaladást”.¹²⁰ Guizot-nál a civilizáció haladásának legfőbb kifejezője a (mellékesen éppen általa vezetett) képviseleti kormányzat, amely összekapcsolta a történeti haladást és a polgári értékeket.¹²¹ Ebből következik, hogy Eötvösnek, amikor a képviseleti rendszerek bukása után meg akarja menteni Guizot civilizáció-fogalmát, akkor át kell értelmeznie annak morálteológiai alapjait, és Guizot-val szembefordulva a reformáció helyett a szakadás előtti kereszténységben kell felfedeznie a szabadság letéteményesét.

A helyzet terminológiaiilag annyiban fonák, hogy a 18. században a franciából kölcsönzött szó (amelynek az akkori, Voltaire-nél vagy Condorcet-nél használatos 'szokások', 'erkölcsök' jelentését éppen Guizot változtatta meg) a német nyelvben a 19. századra más fejlődési utat járt be, és „negatív melléköngére tett szert mint az ipari társadalom technikai-anyagias életformája”.¹²² Ebben a jelentésben fordul elő Hegelnél is, akinek történetfilozófiáját Guizot koncepciójával a haladáselv és a reformáció előtérbe állítása miatt szokták rokonítani:¹²³ ebben az értelemben beszél Hegel az angoloról mint az anyagi kultúra (*Zivilisation*) misszionáriusairól, akiknek „anyagi egzisztenciája a kereskedelmen és az iparon alapszik”, és „kereskedelmi szellemük arra készíti őket, hogy átkutassanak minden tengert és minden országot”.¹²⁴ Ez az alapvető terminológiai feszültség az egyik legnyilvánvalóbb példája annak, hogy az *Uralkodó eszmék* érveit gyengíti (és azok értő befogadását megnehezíti) a problémahagyományokkal való konfrontálódás hiánya.

Guizot teleologikus, haladáselvű civilizáció-felfogása Michelet-ével is szembenállt, aki szerint a Nyugat a romantikával és a Francia Forradalommal betetőzte kifejlődését, ezért Michelet szerint inkább a Kelettől várhatná a megújulást.¹²⁵

A tudományos program az *Uralkodó eszmék*ben a második kötet hatodik könyvében jut nyugvóponttra, ahol Eötvös a keresztény civilizáció haladásfogalmát menti meg mint kiindulópontot a politikaelméleti és politikai megoldáshoz.

A Világegyetem, mondja Eötvös a newtoni fizika tudományos optimizmusának jegyében, törvényeknek van alávetve. Ezekben mutatkozik meg a Teremtő nagysága, és ezek megismerése által válik az ember a természet urává (II. 415.1–416.). Az ember nem lehet a véletlen játékszere, hiszen ő maga is alá van vetve a természeti törvényeknek (II. 416.1–416.3.).

Akkor vajon miért maradnának kifürkészhetetlenek az emberiség fejlődésének törvényei (II. 416.4.)? A tapasztalati megismeréssel ismeretekhez juthatunk az államtudomány terén is (II. 416.5–417.). Az első kötet tudományos programját Eötvös itt két megszorítással ismétli meg: 1) Az empiria nem apodiktikus, hanem csupán a tapasztalat gyarapodásának

¹²⁰ Rosanvallon: *Le moment Guizot*, 192.

¹²¹ Rosanvallon: *Le moment Guizot*, 192.

¹²² Robling, Franz-Hubert: *Rhetorische Begriffsgeschichte und Kulturforschung beim »Historischen Wörterbuch der Rhetorik«*. In: Scholz, Gunther (Hrsg.): *Die Interdisziplinarität der Begriffsgeschichte*. Hamburg, 2000. (Archiv für Begriffsgeschichte.) 45.

¹²³ Rosanvallon: *Le moment Guizot*, 192.; Hoeges: *François Guizot und die französische Revolution*, 129.

¹²⁴ Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: *Előadások a világtörténet filozófiájáról*. Második kiadás. Utószó, jegyzetek Szemere Samu. (Magyar Tudományos Akadémia. Filozófiai írók tára. Új folyam. Szerk. Mátrai László–Molnár Erik–Szigeti József. XXVIII. kötet.) Budapest, 1979. 744. (Ford. Szemere Samu)

¹²⁵ Crossley, Ceri: *French Historians and Romanticism. Thierry, Guizot, the Saint-Simonians, Quinet, Michelet*. London–New York, 1993. 198.

arányában növekvő fokú bizonyosságot nyújt; 2) a történelemformáló szabad akarat nem tartozik a természeti törvények hatálya alá (II. 417.1–418.1.).

A jövő előrejelzése nem új igény a társadalomtudományban, ám e feladat a szabad akarat léte miatt megoldhatatlan. Az elemi történeti tények irányba rendezése, megértése nem önként kínálkozik fel az empirikus érvelés számára, hanem a kiválasztás és elrendezés maga is része a történetírói feladatnak. A megvalósítható cél ezért csupán annak vizsgálata lehet, miképpen legyen az állam berendezve (II. 418.2–419.1.). A társadalom törvényei éppúgy megismerhetők és szolgálatunkba állíthatók, mint a természeti törvények (II. 419.2–419.3.). Az államtudomány „elméleti” törvényei feltárhatók tudományos módszerekkel (indukcióval), az államtudós feladata abban áll, hogy ezekkel a gyakorlatot összhangba hozza (II. 420.1.).

A történelemből a törvények néhány ismerhető csak meg – mégis ezekhez kell mérni azokat a tételeket, amelyeket az államtudomány felállított (II. 420.2–421.1.). Vajon miféle mozgásformával írható le az emberiség fejlődése (II. 421.2–422.)? Az általános vélekedés szerint az ember testileg, morálisan és szellemileg egyaránt satnyul (II. 422.1.). Eötvös e rousseau-i problémafelvetésre korának divatos evolúciós-természettörténeti világgépével válaszol.

Eötvös korára „[e]ldől a vita afelett, hogy a föld mai alakjában hosszú fejlődés eredménye. Lyell bizonyítja, hogy a föld története nem katasztrófák és geológiai forradalmak története, hanem a természeti erők lassú munkálkodásának históriája. Érthető és megismerhető. (*Principles of Geology*, 1828, *Manual of Elementary Geology*, 1838)”.¹²⁶ Lyell lényegében Lamarck eredményeihez kanyarodott vissza, akivel szemben Cuvier a maga katasztrófizmusával¹²⁷ ellentétes nézetet fogalmazott meg.¹²⁸ Az 1850-es években igazolódik az evolúciós hipotézis: 1856-ban találják meg a neander-völgyi ősembert.¹²⁹ Spencer fejlődésemélete az evolúció fő jellemző jegyét a differenciálódásban látja meg.¹³⁰

Itt nyomon követhető egy újabb tudományos paradigmaváltás Eötvösnél. Műve első kötetének *Bevezetésében* a víziók a dühöngő vulkánokról és a nyomunkban sarjadt vegetációról (I. 1.1.) még a Cuvier-féle katasztrófizmus természettörténeti modelljét tükrözik. Ezen a ponton rá lehet mutatni az *Uralkodó eszmék* világának egy mély tudományszemléleti ellentmondására. A természetben érvényesülő történetiség gondolata ugyanis éppen azon mechanikai világgép ellen fogalmazódott meg, amely áthatja az eötvösi művet: kidolgozó „érzik, hogy a csupán geometriára és mechanikára alapított gondolatnak, amelynek a XVI–XVIII. század fizikája és asztronómiája diadalait köszönhetette, képtelennek kell bizonyulnia [...] a természeti jelenségek totalitásának megragadására.”¹³¹

Eötvös reflexiójában válaszul kifejti, hogy ez azért látszik így, mert a csalódottság korszakaiban eluralkodik a reménytelenség érzése (II. 422.2–423.). Az ember korcsosulásáról vallott nézet hamis (II. 423.1.): a természettörténet tényei fejlődésről tanúskodnak (II. 423.2–424.). Ebből a természettörténeti áttekintésből az derül ki, hogy Eötvös számára a „fejlődés” nem egyéb, mint az állatrendszertani értelemben felfogott tökéletesedés, illetve a számszerű differenciálódás.

¹²⁶ R. Várkonyi: *A pozitívista történetiszemlélet*, 24.

¹²⁷ Cuvier: *Die Erd-Umwälzungen*, 9–10.

¹²⁸ R. Várkonyi: *A pozitívista történetiszemlélet*, 131.

¹²⁹ R. Várkonyi: *A pozitívista történetiszemlélet*, 132.

¹³⁰ R. Várkonyi: *A pozitívista történetiszemlélet*, 142.

¹³¹ Lukács: *Az ész trónfosztása*, 99.

Az erre rákövetkező fejtegetés az embert is beleállítja a természettörténeti fejlődési sorba. Itt nem ennek mikéntje vagy teológiai implikációi az érdekesek, hanem az, hogy Eötvös az ember fejlődésképeségét természettörténeti fejlődésével azonosítja. Nem számol azzal, hogy az ember az ismert történelem során „ugyanaz” volt-e, vagy nem; nem kérdez arra rá, hogy a természettörténeti fejlődés mennyiben érinti az ember morális vagy politikai rendeltetését. Az embernek is fejlődnie kellett, míg alkalmassá vált a természet feletti uralomra (II. 424.1.). Eötvös cáfolja azt a bibliai eredetű nézetet, amely szerint az ember egykor nagyobb termetű és hosszabb életű lett volna. Ellenkezőleg (II. 424.2–425.1.), a természeti népek példái azt mutatják, hogy az ember fizikuma a táplálkozástól, az pedig a kulturáltságtól függ (II. 425.2.). A szellemi teljesítmény pedig részben a fizikum függvénye (II. 425.3.). A természeti népekre vonatkozó ismereteknek a VI. könyv elején előrejelzett bevonása e bekezdésekben jelenik meg tehát.

Eötvös szerint három tévedés húzódik meg az ember szellemi képességére vonatkozó szkeptikus ítéletek hátterében: 1) Az, hogy a metafizika és erkölcsfilozófia terén nincs előrehaladás, nem jelenti azt, hogy egyáltalában nincsen; 2) a fejlődés előrehaladottabb fázisában lelassul; 3) az sem helyes, ha a legkiválóbb szellemek figyelembe vétele nélkül ítélnünk egy korról, és az sem, ha csak azok alapján tesszük azt (II. 425.4–427.).

Ami keveset tudunk a transzcendenciáról, az közkinccsé vált (II. 425.4–427.). A morális tökéletesség aranykoráról szóló mítoszok nem egyebek allegorikus normáknál (II. 427.1.). A morális fejlődés igazi mértéke az önzés megszűnése, márpedig e tekintetben korunk felülmúlja a korábbiakat (II. 427.3–428.). Az ember elébemegegy a földi boldogságnak: Eötvös hittel vallja, hogy Isten jó és igazságos kormányzó, aki maga is elősegíti ezt (II. 428.1–429.1.). E ponton Eötvös visszatért a teodícaeák kínálta megoldásokhoz, eljutott a pozitívizmus belső korlátaihoz. E gondolkodói magatartást Lecky történetiszemléletére vonatkoztatva írja le R. Várkonyi Ágnes: „a természettudomány alapján nem tolhatók félre [...] a világnézeti gondok. Úgy keres kiutat, hogy megállapítja: a természettudománynak nem is feladata, hogy ezeket megoldja. Nyilvánvaló a kettősség; a tapasztalati világ természet-tudományos felfogása mellett tovább élnek a teológia magyarázatai.”¹³²

De hogyan egyeztethető ez össze a pozitív, tényekre alapozott államtudománnyal (II. 429.2.)? – teszi fel ezek után Eötvös a kérdést. Miképpen vonható a fejlődés egységes fogalma alá a történelem megannyi jelensége (II. 429.3–430.)?

A fejlődés három jele: 1) az ember hatalmának növekedése az anyagi világ felett; 2) a műveltség terjedése; 3) az emberi méltóság növekvő elismerése (II. 430.1–431.). E jegyek alapján a fejlődés ténye kétségbe vonhatatlan (II. 431.1.). Eötvös a hozzá fűzött jegyzetben maga is elismeri, hogy önkényesen állította fel a civilizáció fejlődésének három ismérvét (azaz az intuíciónál hivatott segítségül), és megkérdőjelezésüket a bírálókatra bízta. A VI. könyv 2. fejezetének legvégén derül majd ki, hogy mi közük van az itt említett aufklárista fejlődésjegyeknek a politikai közösség zavaraihoz. Eötvös itt a politikai zavarokat mint felszíni ingadozásokat leplezi le, és félretolja őket, hogy érvényesülhessen a fejlődés igazi, mélyebb törvénye, a természetátalakítás, a műveltség és a méltóság növekedése. E megoldás és feloldás után kérdések maradnak megválaszolatlanul. A legkézenfekvőbb így hangozhatnék: akkor a politikában minden maradjon a régiiben?

Az első tézis alátámasztására Eötvös példákkal szolgál arra vonatkozóan, hogy a reprezentatív tudományformában, a természettudományban mennyire felülmúlja a jelenkor az ókort (II. 431.2–433.). A másodikat illetően megjegyzi, lehet, hogy az ókori Athén átlagos műveltsége nagyobb volt, mint egy mai fővárosé, de a keresztény műveltség mégis jobban

¹³² R. Várkonyi: *A pozitivisták történetiszemlélete*, 56.

elterjedt, mint az ókori (II. 433.1–436.). Harmadrészt pedig kijelenti, hogy az ókorban az egyenlőség elválaszthatatlan volt a polgárjogtól, az egységes emberiség eszméje a kereszténységgel együtt támadt (II. 436.1.).

A stagnálás a történelemben csak látszólagos (II. 437.1–432.2.). Egyedül a művészetekben múlja felül az ókor a jelenkort, de ez nem mérvadó, mert az általános fejlődés nem kedvez a művészeteknek (II. 439.1–440.). A politikában látszólag az ókoré a nagyobb fejlettség, mert állama összhangban volt a kor uralkodó eszméivel. De más körülményeket is figyelembe kell venni, s ezenkívül az államforma önmagában semmit nem jelent (II. 440.1–441.).

Eötvös ezek után sort kerít G. G. Gervinus nézetének (*Einleitung in die Geschichte des XIX. Jahrhunderts*) cáfolatára, mely szerint a történelem az egyes ember hatalmától a többek, illetve a sokaság szabadságáig és hatalmáig halad, míg az egyes államok hanyatlásuk során pedig fordított utat járnak be. Gervinus irodalomtörténészként az irodalmi krónikákkal mint történeti narratívákkal szemben fogalmazott meg kritikát, ebben gyökereznek fejtegetései a történelem mibenlétéről. Gervinus a hegeli történelemkép inverz működésével próbálkozott abban a korban, amely rácáfolt a rendszerre. Eötvös szerint nem áll az a feltevés, hogy a despotikus államforma az összes többit megelőzi. Fel kell tételeznünk olyan kis közösségek létezését, amelyekből a despotikus államok létrejöttek. Európa történeti tapasztalata nem igazolja Gervinust (II. 441.1–444.), nézete nem vonatkoztatható az ókori Görögországra (II. 444.1.), sem Rómára (II. 444.2–445.), sem pedig az újkorra, amelynek történeti fejlődése még befejezetlennek tekinthető (II. 445.1.).

E részekben Eötvös lényegében áttette a hangsúlyt a történelem előrejelzésére vonatkozó tudományos igényről a történelem értelmére vonatkozó filozófiai kérdésre. Gervinussal való polémiája során Hegel (és Vico) álláspontjára helyezkedik, hogy a történelem értelme megismerhető a történelem teremtetője, az ember számára. Marx, Kanthoz visszanyúlva, ellenvéleményt képvisel, és a történelem gyakorlati szemléletét tartja ilyen alapon lehetségesnek.¹³³

Az államformák, egymás mellett is és időben is, kaotikus rendezetlenségben léteznek. Ennek alapján nem juthatunk el a fejlődés megragadásához (II. 445.2–446.), mert az uralkodó formák éppúgy felszíni változásai a történelemnek, mint egy órának az ingamozgás (II. 446.1.). Az igazi fejlődés a természet feletti uralomban, a műveltség terjedésében és az emberi méltóság emelkedésében ragadható meg (II. 446.2.). Az emberi fejlődés fő törvénye nem más, mint a fokozatos haladás a műveltség felé (II. 446.3–447.).

Ennek gyakorlati következményei könnyen beláthatók (II. 447.1–447.2.). Az emberiség és a természet története között nemcsak az átalakulás és tökéletesedés tényében, hanem annak módjában is analógia áll fenn (II. 447.3.). Akár a földtörténeti korok esetében, az emberiség fejlődése is legalább annyit köszönhet a lassú építkezésnek, mint a forradalmaknak (II. 447.4–448.). A megismerés korlátai is hasonlóak az egyik és a másik vonatkozásában: a nagy katasztrófák megjósolhatatlanok, legfeljebb bekövetkezésük valószínűségét lehet előre jelezni. A fokozatos fejlődés törvényei ellenben feltárhatók (II. 448.1–449.1.).

A fejlődés feltétele az ellentétek jelenléte (II. 449.3–450.). A fejlődés előmozdítója pedig az érintkezés az egyének és a népek között (II. 452.1–453.). A fejlődés irányát az uralkodó eszmék szabják meg az egyes ember, a népek és az emberiség esetében (II. 457.1–457.5.). Az uralkodó fogalmakkal szoros oksági kapcsolatban levő vallás nagyobb hatást gyakorolt a fejlődésre, mint a nemzeti különbözőség (II. 457.6–458.).

¹³³ Vö. Habermas, Jürgen: *Hegels Kritik der französischen Revolution*. In: Habermas, Jürgen: *Theorie und Praxis. Sozialphilosophische Studien*. Frankfurt/Main, 1971. 132. sk.

Eötvös példaként megemlíti, hogy a reformáció uralkodó eszméje, az autoritás a szabad kutatás nagyobb szabadsághoz vezetett, mint a katolicizmusé (II. 458.1–459.). A vallás hatása az életre és a fejlődésre a vallás fogalmain keresztül történik (II. 460.1.). A fogalmak megváltozása nélküli hódítás pedig vajmi keveset változtat a történelem menetén (II. 460.2–461.). A pápaság nem rendelkezett hatalommal, fogalmakkal mégis uralkodott a nyugati keresztény világon (II. 461.1–461.2.). Összegzésképpen Eötvös megállapítja a második törvényt, amely szerint a fejlődés irányát az uralkodó fogalmak határozzák meg (II. 461.3–462.1.).

Az embert tehetetlenségéből a szükségletek ereje mozdítja ki (II. 462.2–462.3.). Ahol van műveltség, ott van szükséglet. Ahol van szükséglet, ott van fejlődés (II. 462.4–463.1.). A mozgás törvényei éppúgy vonatkoznak a természeti, mint az emberi világra (II. 463.2.), és ezzel a képlettel megmagyarázhatók a történelemben fellelhető fejlődési különbségek (II. 463.3–464.). (Ti. úgy véli Eötvös, hogy ha kisebb a szükséglet „ereje”, akkor kisebb mértékű a mozgás.)

E mechanikai magyarázatot Eötvös kiegészíti annak a nézetnek a cáfolatával, hogy a fejlődési különbségeket a népek eltérő képességei (II. 464.1.), illetve a klimatikus különbségek (II. 464.2–465.) okozzák. Klimatikus alapon nem lehet magyarázatot adni a protestantizmus terjedésére sem (II. 465.1–466.), s ez a feltételezett összefüggés a világvallások esetében sem igazolható (II. 466.1.). Egy nép ugyanolyan bátor és tettekre kész lehet északon is és délen is (II. 466.2–467.1.).

Egy ország adottságainak befolyása a fejlődésre mindig közvetett módon, a támasztott szükségleteken keresztül érvényesül (II. 467.2–469.). Ezért Eötvös felállítja a harmadik törvényt: a fejlődés a szükségletektől függ (II. 469.1.). Összefoglalásképpen hozzáteszi, hogy a felállított törvényeket a tapasztalatok igazolják, és nem rendelkezünk ellentmondó tapasztalattal (II. 469.2–469.6.).

Filozófiaellenesség és pozitívizmus

Eötvös tudományos célkitűzéseinek és az *Uralkodó eszmék* tudományelméleti jellegű szövegrészeinek részletes vizsgálata után felmerül a kérdés, mennyiben köthető Eötvös műve a 19. századközép uralkodó filozófiai irányzatához, a pozitívizmushoz.

Jóllehet Eötvös *filozófiai* dilemmáit tükrözi vállalkozásának alapvonása, „az eszmék összhangjának helyreállítására tett kísérlet”,¹³⁴ szisztematikus filozófiai stúdiumokról az *Uralkodó eszmék* szerzőjének esetében nincsen szó: azt lehet megítélni, hogy milyen kézikönyvekből tájékozódott, mely szerzőkben mélyedt el, és kikhez állt hozzá kritikával vagy kritikátlanul. Eötvös a filozófiai értekező próza hangütésének és hivatkozási szabályainak érvényre juttatásáért a legtöbb erőfeszítést az I. kötet *Bevezetéséhez* írott jegyzetben tette.

Ami Eötvös általában vett filozófiai tájékozottságát illeti, mindenekelőtt érintenünk szükséges a filozófiai gondolkodáshoz való polemikus, tagadó vagy ellenséges hozzáállásnak, az úgynevezett filozófiaellenességnek a kérdését.¹³⁵ Eötvös esetében nagy kérdés, hogy valóban az „átfogó igény” és a „logikai szigor”¹³⁶ elvetése utal-e a filozófiával szembeni ambivalens attitűdre. A tudományos program rekonstrukciója inkább arra látszik mutatni,

¹³⁴ Nyíri Kristóf: *Forradalom után. Kemény, Eötvös és Madách*. In: Nyíri Kristóf: *A Monarchia szellemi életéről*. Budapest, 1980. 35.

¹³⁵ Az osztrák filozófiatörténet tágabb kontextusában tárgyalja a problémát Nyíri Kristóf: *From Eötvös to Musil. Philosophy and Its Negation in Austria and Hungary*. In: Nyíri Kristóf (ed.): *Austrian Philosophy: Studies and Texts*. München, 1981. 9–30.

¹³⁶ Nyíri: *Forradalom után*, 36.

hogy Eötvös ezeknek az igényeknek és követelményeknek a jegyében lépett fel (csak éppen véghez vinni nem tudta maradéktalanul).

Eötvösnek a filozófiai gondolkodáshoz való viszonyát vizsgálva Nyíri Kristóf összegyűjtötte a filozófiára magára vonatkozó állításokat az *Uralkodó eszmékből*, és megállapította, hogy „[a] »filozófia« terminus az *Uralkodó eszmék* lapjain szinte kizárólag pejoratív értelemben fordul elő”.¹³⁷ Valóban, a 'filozófus' és a 'filozófia' szavakat Eötvös a következő jelentésárnyalatokkal használja: 1) A „Les Philosophes”-ra utalva, a 18. század közepe franciaországi szellemi mozgalmainak összefüggésében, azaz egy eleve ironikus és távolságtartó szóhasználatot véve át;¹³⁸ 2) aki elszakad a legkonkrétabb nézőponttól;¹³⁹ 3) bármiféle racionális konstrukció;¹⁴⁰ 4) üres szórszálhasogatás;¹⁴¹ 5) vallásellenesség és erkölcstelenség értelmében.¹⁴²

E jelentésrétegeket alapul véve megkísérélhetjük, hogy Eötvös műve esetében szituatív vagy kontextusba helyezett filozófiaellenességről beszéljünk: kritikájának éle elsősorban a 18. század ellen irányult, „a hitetlenség és erkölcstelenség” ellen, „amelyet a 18. század udvaraiban filozófia gyanánt hirdetnek” (I. 438.1.). Ebben az összefüggésben Eötvös filozófiaellenessége a francia Restauráció 18. századdal szembeni polémiájának erőterében értelmezhető inkább. Eötvös abban a szellemi környezetben tájékozódott, amely „filozófia”-t mondott, de a spekulatív tradíciónak, a racionalista iskolának arra a gyakorlati-politikai életbe léptetőjére gondolt, akinek árnya fenyegette: Robespierre-re. Az „elméletek kontrollálatlan uralmára”¹⁴³, amely fanatizmushoz vezet. Így vagy úgy, de a filozófiai rémnek nem adtak megkülönböztető *cognoment*, szemben a 20. századdal. A „nyitott társadalom ellenségei” (Popper), a „totalitarizmus” szálláscsinálói (Arendt), a „hamis individualizmus” (Hayek) és a „reakciós filozófia” (Lukács) képviselői elméleteikkel a huszadik század politikai zsarnokai, Hitler, Mussolini és Sztálin felé mutattak – gondolták az 1945 utáni filozófiai restauráció képviselői.

Ha rákérdezzünk arra, hogy mi a célja e filozófiaellenességnek, akkor szemünkbe tűnik, hogy Eötvös ugyan a józan észrt védi a spekulációval szemben, ám valójában a józan észrt nem a filozófia fenyegeti létében, hanem az érzelmek uralma (mint ahogyan a hit nem az istentelenség, hanem az abszurd ellen nyújtott menedéket¹⁴⁴). „Erőfeszítésük – írja Pierre Rosanvallon a francia doktrínékről, de Eötvösre is érvényesen – arra irányult, hogy magán a »rendszeralkotókkal« szemben kialakított ellenséges kulturális kontextuson belül védjék meg az értelem jogait az érzelmekre való pusztá ráhagyatkozással szemben”.¹⁴⁵

A filozófiaellenesség éle a spekulatív filozófiai konstrukciók ellen is irányult (II. 308.5–309.). Eötvös ezen attitűdje ugyanakkor felfogható egyben a kor uralkodó filozófiai áram-

¹³⁷ Nyíri: *Forradalom után*, 54.

¹³⁸ „alle sogenannten großen Philosophen jener Zeit, deren Verdienst es war, der Wahrheit und dem Recht Platz gemacht zu haben ...” (I. 148.).

¹³⁹ „Wenn wir Guizots Ansichten aus der philosophischen Sprache in die in der Politik gewöhnlich gebrauchten Mundart übersetzen ...” (I. 158.).

¹⁴⁰ „eine sich die Herstellung historischer Rechte, die andere die Realisation philosophischer Begriffe zum Ziele gesteckt” (I. 172.).

¹⁴¹ „jene Philosophie, welche sich in leeren Spitzfindigkeiten herumdrehte ...” (I. 341.).

¹⁴² „der Unglaube und die Entsittlichung, die man an den Höfen des 18. Jahrhundert als Philosophie verkündet hat ...” (I. 438.).

¹⁴³ Hoeges: *François Guizot und die französische Revolution*, 99.

¹⁴⁴ Rosanvallon: *Le moment Guizot*, 325.

¹⁴⁵ Rosanvallon: *Le moment Guizot*, 156.

latához, a pozitívizmushoz való kötődésnek is. Eötvös elkötelezi magát amellett, hogy csak „a pozitív tényekre alapozott” („*auf positive Tatsachen gründet*”), „objektíven igaznak bizonyult” ismeret érdemli meg a tudomány nevet (II. 420., jegyzetben). Az alapelvek igaz volta számít, és nem a rendszerszerűség. A „katedráról tanított”, rendszerszerű filozófia, amely ellen a megjegyzés irányul, éppúgy lehet Hegelé, mint a német idealizmus más képviselőié, bár a „szubjektív meggyőződésre” való alapozásra tett utalás mintha mégis inkább Fichtére vonatkozna.

Eötvös igen röviden fejti ki ismeretelméleti alapállását, a legtagabban vett empirikus pozícióra (a 17–18. századi empiricizmus értelmében véve a szót¹⁴⁶) hagyatkozva. Eszerint az érzékelés szállítja a tárgyat az elmének; az ismeret útja: a megfigyelés, a viszony felállítása és az egymást követés rendjének (az okságnak) a megállapítása (II. 416.3–417.).

Eötvös a morál- és a politikai filozófiát egy tőről metszettnek nyilvánítja, mondván, „az erkölcsstan és az államtudomány mindig analóg diszciplínák maradnak, s [...] mindkettőben a megismerés ugyanazon eszközeivel kell élnünk” (I. 349.1.). Ugyanakkor erkölcsről az *Uralkodó eszmékben* egyetlen szó sem esik: Eötvös nem beszél arról, mit tart jónak és helyesnek az ember számára, illetve a politikában. Az 'erkölcs (*Moral*)' szó kizárólag az 'erkölcsi szükségletek' összetételben fordul elő, 'nem-materiális' értelemben. Platón *Államát* csak politikai utópiának tekinti (II. 111.). Arisztotelész felfogásából azt veszi át, hogy „az egész politika nem egyéb, mint a helyes mérték tudománya” (II. 332.2.). A II. 154.2. alapján világos, Eötvös tudja, hogy Arisztotelész a kevert alkotmány híve. A második kötet második könyve II. fejezetének elején Eötvös újra Arisztotelészre hivatkozik annak alátámasztására, hogy az ember természetes létmódja az államban élés. Azonban az ember mint „Zóon politikon” meghatározását Platónnak tulajdonítja (II. 59.), ami megkérdőjelezi tájékozódásának alaposságát.

A „végső” törvényeket kutató VI. könyvben Eötvös morális alapelveket is megemlít (II. 426., és a hozzá tartozó jegyzetben). E „2000 éve” fennálló elvek minden bizonnyal a kereszténységnek az emberi együttélésre vonatkozó szabályai, ám e helyütt a társadalom alapjairól és nem az államéiról van szó. Ezen kívül ugyanitt feltűnik a kanti fogalom, az ember méltósága (II. 430.1–431.). Kérdéses, hogy Eötvös ezáltal visszahozza-e az etikát, avagy csak a szabadság hegeli történetfilozófiai fogalma helyett használja. Ez utóbbi felé hajlítja az ítéletet az a megjegyzése, hogy az ókori Keleten nem volt „méltósága” az embernek (II. 431., jegyzetben).

A spekulatív filozófia helyébe lépő pozitívizmusnak mint világnézetnek, mint tudományos iskolának, mint politikai programnak a körvonalai túlságosan képlékenyek ahhoz, hogy egyszerűen állást foglalhassunk Eötvös *Uralkodó eszméinek* a pozitívizmushoz képest elfoglalt helyzetéről, viszonyáról. Mindenekelőtt néhány megjegyzést kell tennünk Eötvös nézeteinek és a pozitívizmus névadója, Auguste Comte filozófiájának összehasonlításáról.¹⁴⁷ Eötvös Comte nevét egyszer sem írta le, műveire nem hivatkozott, míg például Mill franciaországi elményeinek kettős, egymásból következő elménye volt a találkozás a saint-simonistákkal és a megismerkedés Comte műveivel. Csak találgatni lehet, Eötvös esetében

¹⁴⁶ A reneszánsz idején (így Bacon számára) is és Mill nyelvén is az 'empíria' szó eltérő jelentéssel rendelkezett. Kolakowski: *Die Philosophie des Positivismus*, 27. skk.; McRae, R. F.: *Introduction*. In: Mill, John Stuart: *A System of Logic, Ratiocinative and Inductive. Being a Connected View of the Principles of Evidence and the Methods of Scientific Investigation*, I–III. Ed. J. M. Robson, intr. R. F. McRae. (Collected Works of John Stuart Mill. General Editor J. M. Robson. Vol VII.) Toronto–Buffalo–London, 1973. XXII.

¹⁴⁷ Vö. Fenyő: *A centralisták*, 91. skk.

mindez miért nem így alakult. Egy lehetséges magyarázat abban a tényben rejlik, hogy Comte hangsúlyosan írt a katolicizmusnak a pozitívizmus általi „leváltásáról”.¹⁴⁸ Nem lehetetlen, hogy Eötvös e nézetei miatt nem nevezte néven Comte-ot, és ezért nem írta le egyszer sem a 'pozitívizmus' szót. Számára elfogadhatatlan volt, hogy a comte-i doktrína a katolicizmus helyébe lépni kívánó erkölcs akart lenni, Eötvös köztudomásúlag szilárdan hitt a katolikus vallás és erkölcs érvényességében. Mindazonáltal Eötvös az *Uralkodó eszmék* konkretizmusának jegyében megnyugodott volna az 1844-es *Beszéd* ... konzervatív politikai programjában: „bármik kezében van ma a hatalom, az meg is maradjon náluk”.¹⁴⁹

Az Auguste Comte korai munkásságára¹⁵⁰ való kitekintés Mill egy intelmének értelmében is indokolt. Amint írja, „Comte filozófiájának az alapzata [...] korántsem rá jellemző, hanem a kor köztulajdona még akkor is, ha a gondolkodó elmék között messze nem örvend általános elfogadottságnak”.¹⁵¹

Comte *Tervében* utalt arra, hogy a társadalom átalakításának egyik feltétele a nép fejében levő hibás képzetek vagy tudatlanság megszüntetése.¹⁵² Az egyik tévképzet az, hogy a kormányzat a nép ellensége.¹⁵³ Az újjászervezéshez Comte szerint alkalmatlan a népszuverenitás, amely már betöltötte küldetését.¹⁵⁴ Az újjászervezés munkáját a „megfigyelésen alapuló tudományokat kutató tudósok”-ra kell bízni,¹⁵⁵ az ő kezükben lesz a „szellemi hatalom”, és szövetkezni fognak az ipari technokratákkal.¹⁵⁶ Így emelkedhet a politika „a megfigyelésen alapuló tudományok szintjére”.¹⁵⁷ Mit figyelnek meg a tudósok? „[K]i kell alakítani az emberi szellem általános fejlődésével kapcsolatos történeti megfigyelések rendszerét; ennek kell a politika pozitív bázisává válnia, hogy az teljesen levetkőzze teológiai és metafizikai jellegét, s tudományossá váljék.”¹⁵⁸ Ezek a megfigyelések fegyelmezik majd az eleddig egyeduralkodó, spekulatív politikai képzeletet.¹⁵⁹

Ez utóbbi gondolatot Eötvös is a magáénak mondhatja, éppen úgy, mint a történelemben jelen lévő haladás tézisé. Comte szerint ez a posztulátum visz rendet a történelem káoszába: „szükségképpen fel kell tételeznünk egy ilyen törvényt, ha meg akarjuk magyarázni a politikai jelenségeket”.¹⁶⁰ Annak bizonyítékául, hogy „a civilizáció minden tekintetben folytonosan előrehalad”, Comte a tudományos paradigmák folyamatos egymást váltását (a tudomány fejlődését) és az ipari kultúra gyarapodását hozza példaként,¹⁶¹ akárcsak Eötvös. Közös kivétel (amely erősíti a szabályt) mindkettejüknél: a művészet.¹⁶²

¹⁴⁸ Comte, Auguste: *Beszéd a pozitív szellemről*. In: Comte, Auguste: *A pozitív szellem*. Két értekezés. Utószó, jegyzetek Berényi Gábor. Budapest, 1979. 301. (Ford. Berényi Gábor)

¹⁴⁹ Comte: *Beszéd a pozitív szellemről*, 315.

¹⁵⁰ Comte 1850 utáni munkásságának szemléje: Mill: *Auguste Comte and Positivism*, 328. skk. Itt figyelmen kívül hagyjuk.

¹⁵¹ Mill: *Auguste Comte and Positivism*, 267.

¹⁵² Comte: *A társadalom újjászervezéséhez szükséges tudományos munkálatok terve*, 16.

¹⁵³ Comte: *A társadalom újjászervezéséhez szükséges tudományos munkálatok terve*, 18.

¹⁵⁴ Comte: *A társadalom újjászervezéséhez szükséges tudományos munkálatok terve*, 20–21.

¹⁵⁵ Comte: *A társadalom újjászervezéséhez szükséges tudományos munkálatok terve*, 55.

¹⁵⁶ Comte: *A társadalom újjászervezéséhez szükséges tudományos munkálatok terve*, 56–57.

¹⁵⁷ Comte: *A társadalom újjászervezéséhez szükséges tudományos munkálatok terve*, 65.

¹⁵⁸ Comte: *A társadalom újjászervezéséhez szükséges tudományos munkálatok terve*, 74.

¹⁵⁹ Comte: *A társadalom újjászervezéséhez szükséges tudományos munkálatok terve*, 75., 78.

¹⁶⁰ Comte: *A társadalom újjászervezéséhez szükséges tudományos munkálatok terve*, 88–89.

¹⁶¹ Comte: *A társadalom újjászervezéséhez szükséges tudományos munkálatok terve*, 89.

¹⁶² Comte: *A társadalom újjászervezéséhez szükséges tudományos munkálatok terve*, 89.

Az előrehaladás menetét, akárcsak a bolygók pályáját, a társadalmi erők eredője eleve kijelöli. Comte megnyugszik e determinizmusban, és politikája céljául az előre kijelölt fejlődés „megvilágítását” jelöli meg.¹⁶³ Ahogy a *Beszéd ...*-ben fogalmazott, Comte a politikát és az erkölcsöt is a technika uralma alá rendelné.¹⁶⁴

Jóllehet a szakirodalomban többször utaltak arra, hogy Comte haladásfelfogásának célja a forradalmak elkerülése volt, valójában Comte forradalomfelfogása e sajátos képhez igazodott. A forradalmak nála nem egyebek, mint „a civilizáció útjában álló akadályok” elhárításának kísérletei, azaz lényegében számításbeli hibák korrekciói, melyekből „erkölcsi mozgalom” válik.¹⁶⁵ Comte-nak nincsen válasza azok számára, akiknek (és ilyenek számosan voltak a korban) maga a forradalom tűnt fel természeti szükségszerűségként.

Az előrehaladás menetének megállapítása Comte-nál nem induktív módszerrel történik, hanem sokkal inkább egy számtani haladványhoz hasonlatos: „egy törvény megállapításához nem elegendő egyetlen elem. Legalább háromra van szükség, hogy az első kettő összehasonlítása nyomán felfedezett és a harmadikkal igazolt kapcsolat hozzásegítsen a következő láncszem felleléséhez.”¹⁶⁶ Akik csak a jelenre figyelnek, „a metafizikai gondolkodás rabjai” maradnak.¹⁶⁷

A pozitívizmusnak azonban van egy Comte-on jóval túlmutató ismeretelméleti programja is. Leszek Kolakowski leírása értelmében a pozitívizmus „az emberi megismerésre vonatkozó szabályok és értékkritériumok együttese”.¹⁶⁸ Az első szabály a fenomenalizmus, azaz a különbség eliminálása lényeg és jelenség között.¹⁶⁹ A második a nominalizmus, amelynek értelmében a megismert és megismerendő világ egyes megfigyelhető tényekből áll, amelyek rendezéséhez nincs szükség további lényegeket feltételezésére.¹⁷⁰ A nominalizmussal jár együtt az értékítéletek és normatív kijelentések kirekesztése a megismerési folyamatból. Hamisság és igazság „technikai értelmet” nyer annak megfelelően, hogy „hatékonyak-e a kívánatos eredmény vonatkozásában, vagy nem”.¹⁷¹ Körülbelül ez az álláspont az, ami megfelel Eötvös felfogásának a „praktikus” államtudományról. A negyedik jellemző jegye a pozitívizmusnak az egységes tudományos módszer, amely a tudományok minden ágában a fizika módszereit tekinti irányadónak.¹⁷² A pozitívizmus jóval később is, Dilthey és Rickert ellenében, a szellemtudományok értékezelettségének és megértés-központúságának tézisével elvetve a tudomány egységes, fizikai látásmódja mellett érvelt,¹⁷³ amely törekvés együtt járt az embertudományoknak az „empirikus szociológia” kerettudománya alá rendelésével.¹⁷⁴ Mindez Eötvös vállalkozására nézve is igaz nagyjából, azzal a megszorítással,

¹⁶³ Comte: *A társadalom újjászervezéséhez szükséges tudományos munkálatok terve*, 102.

¹⁶⁴ Comte: *Beszéd a pozitív szellemről*, 234.

¹⁶⁵ Comte: *Beszéd a pozitív szellemről*, 103.

¹⁶⁶ Comte: *Beszéd a pozitív szellemről*, 109., vö. hozzá Comte: *A társadalom újjászervezéséhez szükséges tudományos munkálatok terve*, 220–221.

¹⁶⁷ Comte: *Beszéd a pozitív szellemről*, 111.

¹⁶⁸ Kolakowski: *Die Philosophie des Positivismus*, 10.

¹⁶⁹ Kolakowski: *Die Philosophie des Positivismus*, 11.

¹⁷⁰ Kolakowski: *Die Philosophie des Positivismus*, 13–15.

¹⁷¹ Kolakowski: *Die Philosophie des Positivismus*, 16.

¹⁷² Kolakowski: *Die Philosophie des Positivismus*, 17.

¹⁷³ Carnap, Rudolf: *A fizikai nyelv mint a tudomány egyetemes nyelve*. In: Laki János (szerk.): *Tudományfilozófia*. (Szemeszter. Sorozatszerkesztő Babarczy Eszter–Erdélyi Ágnes.) Budapest, 1998. 47. skk.

¹⁷⁴ Carnap: *A fizikai nyelv mint a tudomány egyetemes nyelve*, 60.

hogy (amint a fizikai világrépre vonatkozó áttekintés láttatni engedte) bár a pozitivizmus elkötelezi magát a világ fizikai-mechanikai szemlélete mellett, nem minden fizikai-mechanikai szemléletű világrép pozitívista is egyben.

Emellett a pozitív módszer „tiltásokat” tartalmaz a megismerésre vonatkozóan, mégpedig elsősorban a metafizikai megfontolásokat illetően.¹⁷⁵ Összefoglalóan azt lehet mondani, hogy Eötvös a Kolakowski által megjelölt első kritérium tekintetében nem foglalt állást, bár ismeretelméleti alapállásában ráhagyatkozott, míg a további három jegy mellett kifejezetten elkötelezte magát.

Összegzés

Tudományfilozófiai nézőpontból tekintve, voltaképpen maga a tény, hogy az *Uralkodó eszmék* nyomtatásban megjelent szövege a problémák kibontása szempontjából nem lineárisan, hanem körkörösén épül fel, beszédes bizonyítékaul szolgál annak, hogy a hipotézisek beigazolódása szempontjából Eötvös tudományos programja sikertelennek mondható. Azt mutatja, hogy – Lakatos Imre terminológiájával élve¹⁷⁶ – a kifejtésben nem jut érvényre az empirikus progresszió, azaz a konfirmálódó feltevéseken keresztüli probléma-eltolódás, hanem a hipotézisek félretolása a falszifikáló evidenciák kényszerítő ereje folytán a kérdésfeltevések „degenerálódásához” vezet. Ezt a folyamatot fedné el a szerző szándékai szerint a megdőlt hipotézisekre épülő részeknek az új feltevések keretébe való bújtatása. Ebből a szempontból nézve Eötvös III. Napóleon trónra kerülésének tényét mint az empirikus konfirmáció kiemelkedő példáját hangsúlyozza. Ezzel kapcsolatban megjegyzendő, hogy Eötvösnél nem különül el élesen prófécia és technikai jellegű előrejelzés.¹⁷⁷ Az I. kötet bevezetésében elhatárolódik ugyan a próféciaiktól, és technikai korrekciókat lehetővé tevő, konstruktív előrejelzéseket ígér, mégis III. Napóleon uralomra jutásának előrejelzése inkább a végzeteszerű előrejelzések kategóriájába tartozik.

Tudományos (falszifikálható) és prófétikus előrejelzés megkülönböztetésének többek között azért van jelentősége Eötvösnél, mert Popper szerint a szociológia tudományos státuszáért éppen az szavatol, hogy előrejelzéseit, társadalomátalakító javaslatait és tudományos módszertanát illetően tisztában van a saját korlátaival, hogy átfogó törvények helyett csak azoknak a trendeknek az előrejelzésére jogosult, „amelyek a szociológiai törvények hatókörébe esnek”.¹⁷⁸ Nemcsak egyszerűen kritikailag lehet rámutatni e különbségtétel alapján arra, hogy Eötvös legjelentősebbnek tartott, beigazolódott előrejelzése (III. Napóleon császársága) nem tudományos, hanem prófétikus jellegű, hanem általában is további pontosításra szorulnak azok a megállapítások, amelyek Eötvösnek a magyar szociológiai gondolkodásban betöltött úttörő szerepét hangsúlyozzák.

A Lakatos által felvetett probléma szempontjából Eötvös vállalkozása azért érdekes, mert alapvető jellemzője, hogy a korszak nagy, általános trendjeihez való kapcsolódáson túlmenően nem köthető egyértelműen a korabeli problémahagyományok egyikéhez, amelyek (amint azt Lakatos kritikusi hangoztatják) a hipotézisek metafizikai és metodológiai előfeltevéseit készen „szállítják”, és amelyek megnehezítik annak az eldöntését, milyen

¹⁷⁵ Kolakowski: *Die Philosophie des Positivismus*, 18.

¹⁷⁶ Lakatos Imre: *Falszifikáció és a tudományos kutatási programok metodológiája*. In: Forrai Gábor – Szegedi Péter (szerk.): *Tudományfilozófia*. Budapest, 1999. 188. skk.

¹⁷⁷ Popper: *A historicizmus nyomorúsága*, 64.

¹⁷⁸ Kelemen: *Popper antihistoricizmusa*, 16.

kritériumok alapján különítsünk el *egyetlen* kutatási programot.¹⁷⁹ Eötvös nagy műve, az *Uralkodó eszmék* a maga egészében efféle kitüntetett tradícióhoz nem köthető, és a befogadás és értékelés hiánya miatt utólag sem épült fel köré egy pontosabban meghatározható problémahagyomány. Ha egy fontos külsődleges kritérium, azaz az egyben való publikálás ténye alapján elkülönítünk egy vagy két eötvösi kutatási programot (annak megfelelően, hogy a két kötetet egyben vagy külön-külön szemléljük), akkor megállapítható, hogy ennek az egy vagy két programnak része volt az is, hogy az empirikus bővülés mellett megkísérelte meghatározni a helyét a párhuzamosan futó, gazdag múlttal és jelennel rendelkező, európai kutatási hagyományokhoz képest.

GÁBOR GÁNGÓ

The scientific research program in József Eötvös's Dominant Ideas

The paper proposes a close reading of József Eötvös's *Influence of the Dominant Ideas and Their Impact on the State* (1851–1854) from the special point of view of the philosophy of science. The author argues that the main concern of Eötvös with his two-volume work on political philosophy was not only to find a new political equilibrium after the upheaval of 1848–1849 in France as well as in Central Europe, but he also felt the need to perform that social get-out across the renewal of mid-19th-century political science by a return to Francis Bacon and his rigorous inductive method of scientific investigation. While analyzing Eötvös's approaches to European history, however, it became clear that his way of reasoning on the basis of induction was filled up with analogic and rhetoric arguments as well.

In the second part of the paper, the author focuses on Eötvös's confrontation with the traditional conflicts in scientific debates of his age between the expansion of knowledge and the maintenance of truth in scientific explanation, between ruling trends and covering laws in history, and between understanding and the prediction about the social vocation of science.

Third, Eötvös's attachment to the Newtonian world concept is presented in a detailed manner. For him, the physical explanation of universal gravitation was not only a vocabulary of metaphors adapted for historical narrative, but also a method of understanding and managing social conflicts.

In another unit, the author revisits the problem of Eötvös' polemic, negative or hostile attitude toward philosophy. He argues that Eötvös's refutation does not concern philosophy as an overall pattern of understanding, but his usage of the term "philosophy" should be situated in the context of the discussions in Restoration France about an extreme rationalism of French philosophy which led to Robespierre's Jacobinism.

Gábor Gángó concludes that József Eötvös' main work on political philosophy can be regarded as an example of degenerating research programs in the sense of the term Imre Lakatos gave to it: besides his empirical investigations on politics and history, the author of the *Dominant Ideas* tried repeatedly to find his position in relation to contemporary research traditions in Europe.

---

¹⁷⁹ Laudan, Larry: *Az elméletektől a kutatási hagyományokig*. In: Forrai Gábor–Szegedi Péter (szerk.): *Tudományfilozófia*. Budapest, 1999. 256. skk.